

Μαρίνα Κουμανούδη

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών

ΟΥΕΙΣ ΤΟΥ ΔΥΤΙΚΟΥ ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΟΛΑΤΙΝΙΚΗ ΑΝΑΤΟΛΗ ΚΑΤΑ ΤΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

Η δράση των δυτικών θρησκευτικών ταγμάτων στον ελληνικό χώρο κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα απασχόλησε κατά το παρελθόν και εξακολουθεί να απασχολεί κυρίως τη διεθνή, και σε μικρότερο βαθμό την ελληνική, ιστοριογραφία, μέσα από μελέτες διαφορετικών κατευθύνσεων και κάτω από ποικίλες οπτικές. Διατρέχοντας ωστόσο τη βιβλιογραφία γίνεται εμφανές ότι το ενδιαφέρον των ιστορικών συγκεντρώνουν τα θρησκευτικά «διεθνή» τάγματα που δημιουργήθηκαν κατά τον 12ο και τον 13ο αιώνα, ενώ για τις δραστηριότητες των Βενεδικτίνων των οποίων η παρουσία στην Ανατολική Μεσόγειο προηγείται χρονικά είναι συγκριτικά περιορισμένο. Οι περισσότερες μελέτες εστιάζουν σε μεμονωμένα μοναστηριακά ιδρύματα ή σε συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές και χρονικές περιόδους, ενώ οι συνθετικές προσεγγίσεις που έχουν επιχειρηθεί στο παρελθόν είναι ελλιπείς και παρωχημένες.

Με αφετηρία την παραπάνω παρατήρηση, στις σελίδες που ακολουθούν θα εξετάσω τη διείσδυση και τις εγκαταστάσεις των Βενεδικτίνων στον συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο, με ερευνητικό ζητούμενο τη συγκρότηση μιας τυπολογίας, σε συνάφεια με τις αντίστοιχες εξελίξεις στη Δύση κατά την υπό εξέταση περίοδο. Η διερεύνησή μου θα εστιάσει στις παλαιού τύπου μοναστικές κοινότητες των λεγόμενων μαύρων μοναχών, δε θα επεκταθεί δηλαδή στα τμήματα εκείνα που σε διαφορετικές χρονικές στιγμές χωρίστηκαν από τον κεντρικό κορμό του τάγματος για να σχηματίσουν άλλες ανεξάρτητες οργανώσεις ή και τάγματα — όπως οι Καμαλδολέσιοι, οι Κιστερκιανοί κ.ά. κατά τους 11ο-12ο αιώνες, οι Σιλ-

βεστρίνοι, οι Τσελεστίνοι και οι Ολιβετάνοι κατά τους 13ο-14ο αιώνες.¹

Οι διαφορετικές ιστορικές συγκυρίες, η ιδιαίτερη δομή και οι επιδιώξεις των Βενεδικτίνων —όπως άλλωστε και κάθε τάγματος—, οι γεωγραφικές τους αφετηρίες, οι σχέσεις τους με την κοσμική εξουσία και τις εκκλησιαστικές αρχές του τόπου προέλευσης αλλά και του τόπου υποδοχής καθώς και με την Αγία Έδρα υπήρξαν παράμετροι που επέδρασαν καθοριστικά τόσο στον τρόπο εξάπλωσής τους στον χώρο όσο και στο είδος των δραστηριοτήτων που ανέπτυξαν.

Ο κανόνας που συνέταξε γύρω στο 530 ο άγιος Βενέδικτος για τους μοναχούς του στο Monte Cassino της Καμπανίας διαδόθηκε προοδευτικά στα περισσότερα μοναστήρια της Δύσης κατά τη διάρκεια του κεντρικού Μεσαίωνα και αποτέλεσε την κύρια μορφή έκφρασης του ασκητικού ιδεώδους και οργάνωσης του κοινοβιακού μοναχισμού μέχρι τον 11ο αιώνα, συντηρώντας παράλληλα εναλλακτικές μεθόδους άσκησης, όπως οι ερημίτες.² Παρά την υιοθέτηση κοινού κανόνα, οι μονές των Βενεδικτίνων, ιδίως κατά τους πρώτους αιώνες της ιστορίας του τάγματος, ήταν αυτόνομες και αυτάρκειες κοινότητες, χωρίς οργανικούς δεσμούς με άλλα κοινοβία, υπαγόμενες στην πνευματική εποπτεία των επιχώριων επισκόπων ή, σε εξαιρετικές περιπτώσεις, στην άμεση προστασία της παπικής αρχής και του προστάτη αγίου της αποστόλου Πέτρου.³

- 1 Dom P. Schmitz, *Histoire de l'Ordre de Saint-Benoît*, 6 τ., Maredsous 1942-1948· R. Southern, *The Making of the Middle Ages*, Λονδίνο 1953, σ. 149-162· G. Tellenbach, *Church, State and Christian Society at the Time of the Investiture Contest*, μετ. R. F. Bennett, Νέα Υόρκη και Έβανστον 1970· P. King, *Western Monasticism: A History of the Monastic Movement in the Latin Church*, Kalamazoo και Spencer 1999· L. J. Milis, *Angelic Monks and Earthly Men: Monasticism and its Meaning in Medieval Society*, Suffolk 1992· C. H. Lawrence, *Medieval Monasticism: Forms of Religious Life in Western Europe in the Middle Ages*, Λονδίνο 2001.
- 2 Από την εξαιρετικά πλούσια βιβλιογραφία για τον Κανόνα του αγίου Βενέδικτου και τη διάδοσή του στις μοναστικές κοινότητες της Δύσης κατά τον πρώιμο και κεντρικό μεσαίωνα, βλ. C. H. Lawrence, *Medieval Monasticism*, σ. 18-82· M. Dunn, *The Emergence of Monasticism: From the Desert Fathers to the Early Middle Ages*, Οξφόρδη 2000, σ. 111-137.
- 3 Για την παπική προστασία και την απαλλαγή των μοναστηριακών ιδρυμάτων από την επισκοπική δικαιοδοσία, βλ. C. Daux, «La protection apostolique au moyen âge», *Revue des questions historiques* 72, n.s. 28 (1902), σ. 5-60· K. Pennington, *Pope and Bishops: The Papal Monarchy in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, University of Pennsylvania Press 1984, σ. 154 κ. εξ.

Κάθε μονή συγκροτούσε ένα μικρόκοσμο εσωστρεφή, όπου ο ηγούμενος είχε κυρίαρχο ρόλο τόσο στην άσκηση των μοναχών όσο και στη λειτουργία του κοινοβίου. Η *stabilitas loci*, η δέσμευση κάθε μοναχού με όρκο ότι θα παρέμενε δια βίου στο ίδρυμα της μετανοίας του, αποτελούσε βασική προϋπόθεση για την άσκηση σύμφωνα με τον Κανόνα του αγίου Βενέδικτου, αλλά και εγγύηση της εσωτερικής ενότητας της μοναστικής κοινότητας. Ενώ όμως ο μοναχισμός ως η βίωση της απόλυτης αφοσίωσης στο Θεό κατά μίμηση της ζωής του Χριστού επέβαλλε την απομάκρυνση από τα εγκόσμια, η επιβίωση της μοναστικής κοινότητας υποχρέωνε σε μιαν αναπόφευκτη επαφή με τον έξω κόσμο, με τις εκκλησιαστικές αρχές, τους κοσμικούς ηγεμόνες, το κράτος, την κοινωνία, την οικονομία. Όταν, λοιπόν, οι συνθήκες το απαιτούσαν, οι μοναχοί εισέρχονταν στην κοινωνία και διαπλέκονταν με αυτήν, ασκώντας ποιμαντικό, φιλανθρωπικό και ιεραποστολικό έργο. Παράλληλα, η απόκτηση ποικίλων περιουσιακών στοιχείων, συχνά διάσπαρτων σε μεγάλη γεωγραφική ακτίνα, χάρη στο δυναμισμό των μοναστικών κοινοτήτων και την ευσέβεια των πιστών, και η συνακόλουθη ανάγκη διαχείρισής τους οδήγησαν σχετικά νωρίς στη δημιουργία ενός σύνθετου μηχανισμού που προέβλεπε την επέκταση της δικαιοδοσίας της μητέρας μονής σε εξαρτώμενες μοναστικές κοινότητες, εκκλησίες και μετόχια. Αποτέλεσμα της εξέλιξης αυτής ήταν οι μονές των Βενεδικτίνων, και ιδίως τα μεγάλα αββαεία, ήδη από τον 9ο αιώνα να απέχουν πολύ από τις μικρές κλίμακας, κλειστές, αυτοδιαχειριζόμενες μονάδες που είχε οραματιστεί ο άγιος Βενέδικτος.⁴

Παράλληλα με την εδραίωση του Κανόνα στα μοναστηριακά ιδρύματα του δυτικοευρωπαϊκού χώρου που βρίσκονταν εντός της παπικής δικαιοδοσίας, αρχίζει η εξάπλωση του βενεδικτίνειου μοναχισμού εκτός των ορίων της λατινικής χριστιανοσύνης. Είναι γνωστό πως οι Βενεδικτίνοι συντάχθηκαν με την πολιτική της Εκκλησίας της Ρώμης και τις κατά καιρούς επιδιώξεις των ηγεμόνων και ανέλαβαν τον ευαγγελισμό των λαών της κεντρικής και βορειοανατολικής Ευρώπης, αναπληρώνοντας τις ελλείψεις ή τις αδυναμίες της εκκλησιαστικής δομής στους τομείς της οργάνωσης και του ανθρώπινου δυναμικού. Από την Αγγλία, στις χώρες τις Βαλτικής, στην Ουγγαρία και τη Δαλματική, τα σύνορα των Βενεδικτίνων μέχρι και τον 12ο αιώνα επεκτείνονται ταυτόχρονα με τη διεύρυνση των ορίων της δυτικής Εκκλησίας και την εξάπλωση της λατινικής

4 Βλ. πρόχειρα Don L. Pellegrini, «Monachisme occidental et culture européenne», *Τάσεις του ορθόδοξου μοναχισμού, 9ος-20ός αι.*, Αθήνα 1996, σ. 293-301.

χριστιανισμός στις παρυφές της ευρωπαϊκής ηπείρου. Μονές και εξαρτηματικές εκκλησίες ιδρύονται κατά μήκος των δρόμων του προσκυνηματος και του εμπορίου και, αργότερα, στα νέα κρατικά μορφώματα που εγκαθιδρύουν οι Σταυροφόροι στη Συρία και την Παλαιστίνη, σε εδάφη που ανήκαν στη δικαιοδοσία των ανατολικών πατριαρχείων.⁵

Την ίδια περίοδο, η ισχυροποίηση της βυζαντινής επιρροής στη νότια Ιταλία και η διάδοση των ανατολικών μοναστικών παραδόσεων στη Δύση από Καλαβρούς και Σικελιώτες μοναχούς, που μεταξύ των ετών 897 και 1000 κατέφυγαν στην περιοχή του Αμάλφι, της Γκαέτα, του Σαλέρνο και της Κάπουα-Μπενεβέντο, για να γλιτώσουν από τους Σαρακηνούς, ευνόησαν τις πνευματικές ανταλλαγές και δημιούργησαν τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την εγκατάσταση δυτικών μοναχών στα ελληνικά εδάφη της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Προς αυτή την κατεύθυνση, καθοριστικής σημασίας θεωρείται η έλευση του αγίου Νείλου από το Rossano στη βενεδικτίνη μονή του Monte Cassino της Καμπανίας, η οποία αποτέλεσε όπως έχει επανειλημμένα γραφτεί το σημαντικότερο σημείο συνάντησης των δύο χριστιανικών κόσμων στην νότια Ιταλία κατά τον ύστερο 10ο και τον 11ο αιώνα. Στα χρόνια της παραμονής του στη γειτονική ορθόδοξη μονή της Valleluce, ο άγιος Νείλος μύησε τους μαύρους μοναχούς στην αυστηρότητα και την ασκητική πνευματικότητα του ανατολικού μοναχισμού, αφυπνίζοντας το ενδιαφέρον τους για τα μεγάλα μοναστικά κέντρα της Ανατολής.⁶

5 Dom P. Schmitz, *Histoire de l'Ordre de Saint-Benoît*, ό.π., τ. 1, σ. 226-247. Για τη δράση της δυτικής Εκκλησίας στην ανατολική Μεσόγειο έως τον 13ο αιώνα, βλ. G. Fedalto, *La chiesa latina in Oriente*, τ. 1, Βερόνα 1973, σ. 19-139.

6 Για τις επιδράσεις των μοναστικών παραδόσεων της Ανατολής στο δυτικό μοναχισμό κατά τους 10ο-12ο αιώνες, βλ. P. McNulty-B. Hamilton, «*Orientalis lumen et magistra Latinitas: Greek Influences on Western Monasticism (900-1100)*», *Le millénaire du Mont Athos 963-1963, Études et Mélanges*, τ. 1, Chevetogne 1963, σ. 181-216· για τη συμβολή του ανατολικού μοναχισμού στην ανανέωση του μοναχισμού της βόρειας Ευρώπης και της Αγγλίας ειδικότερα, βλ. D. Knowles, *The Monastic Order in England*, Καίμπριτζ³ 1963, σ. 511. Για τις επαφές των μοναχών του Monte Cassino με το Βυζάντιο, τις μεταβαλλόμενες σχέσεις ελλήνων και βενεδικτίνων μοναχών και το ρόλο των τελευταίων στο σχίσμα των δύο Εκκλησιών, βλ. H. Bloch, «*Monte Cassino, Byzantium and the West in the Earlier Middle Ages*», *Dumbarton Oaks Papers* 3 (1946), σ. 163-224 και του ίδιου, *Monte Cassino in the Middle Ages*, τ. 1, Καίμπριτζ Μασαχουσέτης 1986, σ. 3-112. Για την παρουσία δυτικών εκκλησιαστικών ιδρυμάτων στη βυζαντινή αυτοκρατορία κατά την περίοδο πριν από το 1204, βλ. G. Fedalto, *La chiesa latina in Oriente*, τ. 1, σ. 143-160· R.-J. Lilie, «*Die Lateinische Kirche in der*

Από τη μοναστική κοινότητα του Monte Cassino προήλθε, σύμφωνα με τον Α. Pertusi, ο μοναχός Λέων, αδελφός του πρίγκιπα της Κάπουα και δούκα του Μπενεβέντο Πανδόλφου Β', που γύρω στο 980 έφτασε στον Άθω, συνοδευόμενος από 6 μαθητές, για να βιώσει την πνευματική εμπειρία της άσκησης κοντά στον ιδρυτή της Λαύρας όσιο Αθανάσιο, η φήμη του οποίου είχε αναδείξει το Άγιο Όρος σε πόλο έλξης ασκητών όλων των εθνοτήτων. Εκεί μόνασε μεταξύ των ετών 993-996/7, ύστερα από σύντομη περιπλάνηση στα Ιεροσόλυμα και το Όρος Σινά, ένας ακόμα μπενεβεντάνος μοναχός από τη μονή της Καμπαρίας, ο μελλοντικός ηγούμενος Ιωάννης Γ'. Στο μεταξύ χρονικό διάστημα, ο Λέων με την υλική και ηθική συνδρομή των Ιβηριτών είχε οικοδομήσει «monasterium amoenum..., in quo plurimos fratres congregavit», όπου ο μοναχικός βίος οργανώθηκε με βάση τον κανόνα του αγίου Βενέδικτου. Είναι γενικά αποδεκτό ότι το μοναστήρι, κτήτορας και πρώτος ηγούμενος του οποίου υπήρξε ο Λέων του Μπενεβέντο, ταυτίζεται με τη λεγόμενη «μονή του Αμαλφινού» ή των «Αμαλφινών», που μνημονεύεται με αυτό το όνομα για πρώτη φορά σε έγγραφο του 1010.⁷ Εν τούτοις, ο Δ. Ναστάσε, επανεξετάζοντας το σχετικό τεκμηριωτικό υλικό, υποστήριξε ότι η επικρατούσα εκδοχή για τις απαρχές της αθωνίτικης μονής των Αμαλφιτανών δε βρίσκει έρεισμα στις πηγές, και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι στο Άγιο Όρος συνυπήρξαν στη διάρκεια του 11ου αιώνα δύο μοναστικά ιδρύματα ιταλών Βενεδικτίνων, που εκπροσωπούσαν τα δουκάτα του Μπενεβέντο και του Αμάλφι αντίστοιχα. Σύμφωνα με τον ίδιο, η λανθάνουσα μονή θα μπορούσε να έχει λάβει το όνομά της από την εθνότητα ή τη γεωγραφική προέλευση του ιδρυτή της, κατ'αναλογία με τις άλλες αθωνικές μονές, και συνεπώς να αποκαλείται «του Βενεβεντανού» ή «των Ιταλών», από το κατεπάντο της Ιταλίας, αφού οι πιο σημαντικές περιοχές του ήταν οι κτήσεις του οίκου της Κάπουα-Μπενεβέντο. Με βάση το σκεπτικό αυτό, η διάλυση του κατεπανάτου της Ιταλίας το 1071 οριοθετεί χρονικά την παύση της λειτουργίας της μονής, γεγονός που εξηγεί την απουσία ειδή-

Romania vor dem Vierten Kreuzzug», *Byzantinische Zeitschrift* 82 (1989), σ. 202-220.

7 Η. Bloch, «Monte Cassino, Byzantium and the West...», ό.π., σ. 163-224 και του ίδιου, *Monte Cassino in the Middle Ages*, ό.π.· P. Lemerle, «Les Archives du monastère des Amalfitains au mont Athos», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 23 (1953), σ. 548-566· Α. Pertusi, «Nuovi documenti sui benedettini amalfitani dell' Athos», *Aevum* 27 (1953), σ. 400-429· του ίδιου, «Monasteri e monaci italiani all' Athos nell' medioevo», *Le millénaire du Mont Athos 963-1963*, ό.π., σ. 217-251, όπου και όλη η παλαιότερη βιβλιογραφία.

σεων για την κοινότητα των μπενεβεντάνων μοναχών μετά τα μέσα του αιώνα.⁸

Την εποχή που η μία βενεδικτίνεια αθωνίτικη μονή —αν δεχθούμε την παραπάνω υπόθεση— έβαινε προς το τέλος της σύντομης ιστορικής της διαδρομής, η άλλη διήνυε περίοδο ακμής. Η μονή των Αμαλφινών, αφιερωμένη στην Παναγία, έφθασε στο απόγειο της δόξας της στα χρόνια της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, οπότε τέθηκε υπό αυτοκρατορική προστασία. Στο ίδιο χρονικό διάστημα απέκτησε αξιόλογη κτηματική περιουσία στον Άθω και στο θέμα Στρυμόνος, καθώς και ακίνητα στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Φαίνεται ωστόσο ότι η μοναστική κοινότητα βασιζόταν κατά κύριο λόγο για την επιβίωσή της αλλά και για τη συντήρηση του ιδρύματος στην υλική βοήθεια που ελάμβανε από την ισχυρή αμαλφιτανική εμπορική παροικία της Κωνσταντινούπολης. Ακριβώς για τη διευκόλυνση του ανεφοδιασμού τους από τη βυζαντινή πρωτεύουσα είχε παραχωρηθεί στους μοναχούς το δικαίωμα να κατέχουν πλοίο μεγάλης χωρητικότητας, όπως αναφέρει το Τυπικό του Μονομάχου του 1045.⁹

Στην ίδια την Κωνσταντινούπολη μαρτυρείται ήδη το 1060 βενεδικτίνεια μονή, επίσης αφιερωμένη στην Παναγία (Santa Maria Amalfitanorum de Latina), η οποία εικάζεται ότι παρείχε μεταξύ άλλων φιλοξενία σε δυτικούς μοναχούς που κατευθύνονταν στο Άγιο Όρος. Οι πληροφορίες σχετικά με την ιστορία της μονής και τις σχέσεις της με το ομόλογο αθωνικό ίδρυμα ελλείπουν. Θεωρείται όμως πολύ πρώιμη εγκατάσταση, καθώς συνδέεται από τους μελετητές με την μόνιμη παρουσία εμπόρων από το Αμάλφι στην βυζαντινή πρωτεύουσα από τα μέσα του 10ου αιώνα και εξής.¹⁰ Την ίδρυση της μονής δεν αποκλείεται να χρηματοδότη-

8 Δ. Ναστάζε, «Ανθάνουσα αθωνίτικη μονή του 10ου αιώνα», *Σύμμεικτα* 5 (1982), σ. 287-292.

9 Βλ. παραπάνω, σημ. 7. Επίσης βλ. R. Morris, *Monks and Laymen in Byzantium 843-1118*, Καίμπριτζ 1997, σ. 51, 156, 189-190, 205, 233· M. Nystazopoulou-Pélékidou, «Les couvents de l'espace égeen et leur activité maritime (Xe-XIIIe s.)», *Σύμμεικτα* 15 (2002), σ. 109-130, και ειδικά σ. 119· N. Μεלבάνι, «Αμπελοκαλλιέργεια ανατολικά του Στρυμόνα κατά τη βυζαντινή περίοδο», *Επιστημονικό Συμπόσιο Οίνου ιστορώ. Τα οινόπεδα του Παργαίου*, Αθήνα 2007, σ. 121. Για τις σχέσεις της πόλης του Αμάλφι με τη βυζαντινή αυτοκρατορία, βλ. M. Balard, «Amalfi et Byzance aux Xe-XIIe siècles», *Travaux et Mémoires* 6 (1976), σ. 85-95, και για την παρουσία τους στο Άγιο Όρος τις σ. 91-92.

10 Εκτός από τη μονή της Παναγίας με το ομώνυμο καθολικό, οι Αμαλφιτανοί στην

ΔΥΤΙΚΟΣ ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΟΛΑΤΙΝΙΚΗ ΑΝΑΤΟΛΗ

σαν εύποροι έμποροι, όπως συνέβη και σε άλλους εμπορικούς σταθμούς που δημιούργησαν οι Αμαλφιτανοί τόσο στην ιταλική χερσόνησο όσο και στην ανατολική Μεσόγειο.¹¹ Οι στενοί δεσμοί των παρεπιδημούντων στην πόλη ιταλών μοναχών με την αμαλφιτανική παροικία, και ιδιαίτερα ο ρόλος ορισμένων από τα μέλη της ως παραγγελιοδοτών μεταφράσεων ελληνικών αγιολογικών κειμένων μας, είναι γνωστά μέσα από τα προίμια των έργων του ιερομόναχου Giovanni d' Amalfi, ο οποίος έζησε στην

Κωνσταντινούπολη πιθανώς κατείχαν ένα ακόμα μοναστηριακό ίδρυμα αφιερωμένο στον S. Salvatore, που ακολουθούσε όμως διαφορετικό τυπικό. Για την παρουσία των αμαλφιτανών εμπόρων στην Κωνσταντινούπολη και τα εκκλησιαστικά ιδρύματά τους στην πόλη, βλ. A. Pertusi, «Monasteri e monaci italiani...», ό.π., σ. 218-219 και M. Balard, «Amalfi et Byzance...», ό.π.. Ο τελευταίος θεωρεί ως αμαλφιτανική την εκκλησία της Αγίας Ειρήνης που βρισκόταν σε μικρή απόσταση από τη βενεδικτινεία μονή. Διαφορετική άποψη έχει ωστόσο ο P. Chiesa: βλ. *Dizionario Biografico degli Italiani*, λήμμα Giovanni D' Amalfi: [http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-d-amalfi_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-d-amalfi_(Dizionario-Biografico)/).

- 11 Οι Αμαλφιτανοί ήταν στέρεα εγκατεστημένοι σε όλες τις σιτοπαραγωγικές περιοχές της νότιας και κεντρικής Ιταλίας πολύ πριν από τη νορμανδική κατάκτηση, όπου απολάμβαναν προνόμια και απαλλαγές. Είχαν μόνιμη παρουσία μεταξύ άλλων στο S. Germino, στην Κάπουα και στο Ρήγιο. Στην παροικία τους στο Μπρίντιζι διατηρούσαν εκκλησία αφιερωμένη στην Παναγία (Santa Maria Amalfitanorum) και στο Μέλφι μοναστήρι αφιερωμένο στον άγιο Βενέδικτο, με παρεκκλήσιο στο οποίο τα μέλη της παροικίας εκκλησιάζονταν και είχαν το δικαίωμα να ενταφιάζονται. Την οικοδόμηση του μοναστηριού χρηματοδότησαν 23 έμποροι το 1044. Για τις εμπορικές δραστηριότητες των Αμαλφιτανών στην Ιταλία, στις αραβικές χώρες και το Βυζάντιο μέχρι τον 11ο αιώνα, βλ. A. Citarella, «Patterns in Medieval Trade: The Commerce of Amalfi before the Crusades», *The Journal of Economic History* 28/4 (1968), σ. 535-555, και για τις εγκαταστάσεις τους στην Ιταλία ειδικά τις σ. 540-541. Για τη βενεδικτινεία μονή των Αμαλφιτανών στο Μέλφι, βλ. επίσης M. Camera, *Memorie storico-diplomatiche dell'antica città e ducato di Amalfi*, τ. 1, Σαλέρνο 1876, σ. 206. Στην συνοικία τους στην Αντιόχεια της Συρίας, οι Αμαλφιτανοί είχαν ξενώνα και εκκλησία, αφιερωμένη στην Παναγία. Πλούσιοι έμποροι από τη λομβαρδική πόλη εξάλλου είχαν χρηματοδοτήσει, σύμφωνα με τον Γουλιέλμο της Τύρου, την ίδρυση της μονής της Παναγίας των Αμαλφιτανών κοντά στον Πανάγιο Τάφο στα Ιεροσόλυμα και τη δημιουργία εγκαταστάσεων για την περίθαλψη και φιλοξενία προσκυνητών και των δύο φύλων, πριν από το 1080. Οι ίδιοι είχαν μεριμνήσει ώστε να αποκτήσει το μοναστήρι ηγούμενο και μοναχούς από την πατρίδα τους. βλ. A. Pertusi, «Monasteri e monaci italiani...», ό.π., σ. 291, σημ. 4· M. Balard, «Amalfi et Byzance...», ό.π., σ. 88, σημ. 18 και B. Z. Kedar, «A Note on Jerusalem's Bimāristān and Jerusalem's Hospital», *The Hospitallers, the Mediterranean and Europe: Festschrift for Anthony Luttrell*, επιμ. K. Borchardt, N. Jaspert, H. J. Nicholson, Aldershot 2007, σ. 8.

Κωνσταντινούπολη γύρω στα μέσα του 11ου αιώνα. Σε πολύ προχωρημένη ηλικία, κατά δική του ομολογία, ο Giovanni ανέλαβε να μεταφράσει στα λατινικά τη διήγηση του θανάτου του αγίου Νικολάου και του μαρτυρίου της αγίας Ειρήνης και συνέταξε μια συλλογή θαυματουργικών διηγήσεων, τα δύο τελευταία τουλάχιστον κατόπιν παραγγελίας της οικογένειας των αμαλφιτανών ευγενών *Comitis Mauronis*. Μολονότι φαίνεται ότι ο ίδιος δεν ανήκε στην αμαλφιτανική κοινότητα των Βενεδικτίνων που ήταν εγκατεστημένη στη βυζαντινή πρωτεύουσα και η ταύτισή του με τον ομώνυμο ηγούμενο της βενεδικτίνειας μονής στο Άγιο Όρος έχει πλέον απορριφθεί από τη νεώτερη έρευνα, η περίπτωση του θεωρείται ότι είναι αποκαλυπτική της «πολιτισμικής ζωής των Δυτικών στο Βυζάντιο τον 11ο αιώνα». Με το ίδιο μοναστικό περιβάλλον συνδέεται η λατινική μετάφραση του αγιολογικού μυθιστορήματος *Βαρλαάμ και Ιωάσαφ* μεταξύ των ετών 1047-1049. Οι μεταφράσεις αυτές προορίζονταν για εσωτερική κατανάλωση γι' αυτό και η διάδοσή τους στη Δύση υπήρξε περιορισμένη. Σε ειδικό κοινό απευθυνόταν εξάλλου και η μετάφραση της διήγησης του «Εν Χώναις θαύματος του αρχαγγέλου Μιχαήλ» (*Narratio de miraculo a S. Michele archangelo in Chonis parato*), έργο του αθωνίτη Βενεδικτίνου Λέοντος, που ενδέχεται να ταυτίζεται με τον αδελφό του δούκα Πανδόλφου Β' του Μπενεβέντο.¹²

Το φορτισμένο θρησκευτικό κλίμα των θεολογικών συγκρούσεων που οδήγησαν στο σχίσμα των δύο Εκκλησιών, δεν ήταν δυνατό να αφήσει ανεπηρέαστη τη μοναστική κοινότητα της Παναγίας των Αμαλφιτανών στην Κωνσταντινούπολη. Το γεγονός ότι στην παπική αντιπροσωπεία που έφθασε στη βυζαντινή πρωτεύουσα το 1054 συμμετείχε ο αρχιεπίσκοπος της πόλης του Αμάλφι Πέτρος καθώς και η επιστολή του Πέτρου Δαμιανού των ετών 1060/66, με την οποία εκφράζει την ικανοποίησή του γιατί οι μοναχοί παρέμειναν πιστοί στην Εκκλησία της Ρώμης, αποτελούν ισχυρές ενδείξεις ότι ενεπλάκησαν στην πολεμική, πώς και σε ποιο βαθμό όμως δεν είναι δυνατόν να προσδιορισθεί. Πάντως, το ζήτημα της χρήσης αζύμων φαίνεται ότι εξακολουθούσε να απασχολεί τους μοναχούς μια δεκαετία αργότερα, όπως προκύπτει από τη σχετική πραγματεία που έστειλε ένας κληρικός, πιθανότατα, ονόματι *Laicus* από το Αμάλφι στον ηγούμενο της βενεδικτίνειας μονής Σέργιο, το 1070.¹³

12 A. Pertusi, «Monasteri e monaci italiani...», ό.π., σ. 234-237· *Dizionario Biografico degli Italiani*, ό.π., λήμμα Giovanni D' Amalfi (P. Chiesa).

13 A. Pertusi, «Monasteri e monaci italiani...», ό.π., σ. 219, σημ. 3, σ. 237. Πρβ. M. Bloch,

Η παρακμή της παροικίας των Αμαλφιτανών από τον 12ο αιώνα και εξής σε συνδυασμό με το αντιλατινικό κλίμα που επικράτησε στο Βυζάντιο μετά τα γεγονότα της Τέταρτης Σταυροφορίας αναμφίβολα επιτάχυναν τη διάλυση των αμαλφιτανικών μονών στην Κωνσταντινούπολη και το Άγιο Όρος. Η λειτουργία της πρώτης τεκμηριώνεται μέχρι το 1256, οπότε ο πάπας Αλέξανδρος Δ΄ την έθεσε κάτω από την άμεση προστασία της Αγίας Έδρας. Ενώ η δεύτερη είχε ήδη από καιρό εγκαταλειφθεί το 1287.¹⁴

Αν οι εγκαταστάσεις των αμαλφιτανών μοναχών υπήρξαν προϊόν της οικονομικής διείσδυσης της ιταλικής ναυτικής πόλης στη βυζαντινή αυτοκρατορία, η ύπαρξη τον 12ο αιώνα λατινικής μονής αφιερωμένης στην Παναγία στην Αδριανούπολη συνδέεται ασφαλώς με το προσκυνηματικό κίνημα, δεδομένου ότι η πόλη βρισκόταν πάνω στους χερσαίους δρόμους που οδηγούσαν στην Κωνσταντινούπολη. Η μονή κατείχε την ίδια περίοδο εξαρτηματική εκκλησία επίσης αφιερωμένη στην Παναγία (S. Maria) με σπίτι, ξενώνα και κήπο στο λιμάνι της Ραιδεστού, την οποία παραχώρησε το 1157 στους Βενεδικτίνους του San Giorgio Maggiore της Βενετίας με τον όρο ότι θα προσέφεραν φιλοξενία στους διερχόμενους από την πόλη μοναχούς της. Το ενδιαφέρον της μοναστικής κοινότητας για την απόκτηση βάσεων πάνω στους θαλάσσιους και οδικούς άξονες που κατέληγαν στη βυζαντινή πρωτεύουσα και το είδος των ακινήτων που είχε στην κατοχή της υπαινίσσονται τη φιλανθρωπική δραστηριότητα του ιδρύματος σχετικά με την παροχή στέγης και περίθαλψης σε δυτικούς προσκυνητές και ταξιδιώτες. Ως προς τη γεωγραφική προέλευση των μοναχών, το όνομα του μοναχού Wielmi που υπέγραψε ως μάρτυρας μαζί με τον ηγούμενο Ούγο την πράξη της παραχώρησης προς τους βενετούς Βενεδικτίνους παραπέμπει ενδεχομένως σε χώρες βόρεια των Άλπεων. Τα ίχνη της μοναστικής κοινότητας, για την οποία ούτως ή άλλως οι πληροφορίες είναι λιγοστές, χάνονται μετά τα μέσα του 12ου αιώνα.¹⁵

«Monte Cassino, Byzantium and the West...», ό.π., σ. 189-193 και του ιδίου, *Monte Cassino in the Middle Ages*, ό.π., σ. 32-40· M. Balard, «Amalfi et Byzance...», ό.π., σ. 92.

14 Pertusi, «Monasteri e monaci italiani...», ό.π., σ. 218, σημ. 3, σ. 228-231. Για την τύχη της παροικίας και τις δραστηριότητες των αμαλφιτανών εμπόρων στην Ανατολή μετά τον 13ο αιώνα, βλ. M. Balard, «L'organisation des colonies étrangères dans l'Empire byzantin (XIIe-XVe siècles)», *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, τ. 2, VIIIe-XVe siècle, επιμ. V. Kravari, J. Lefort, C. Morrisson, Παρίσι 1991, σ. 263.

15 Για τη μονή της S. Maria στην Αδριανούπολη και την εξαρτηματική της εκκλησία

Πάντως, ακόμα και αν υποθεθεί στην καλύτερη περίπτωση ότι εξακολουθούσε να υφίσταται το 1204, φαίνεται μάλλον απίθανο ότι επιβίωσε των βίαιων πολεμικών συγκρούσεων που εκτυλίχθηκαν με επίκεντρο την Αδριανούπολη μεταξύ των φραγκικών και των βουλγαρικών δυνάμεων τα αμέσως επόμενα χρόνια.

Η γεωγραφική εξάπλωση της λατινικής χριστιανοσύνης στον βυζαντινό χώρο μετά την Τέταρτη Σταυροφορία¹⁶ άνοιξε τον δρόμο για την επέκταση της πνευματικής δικαιοδοσίας της Εκκλησίας της Ρώμης και την επιβολή «της ορθής πίστης» στους σχισματικούς πληθυσμούς που ήταν εγκατεστημένοι εκεί. Το έργο αυτό κλήθηκαν να αναλάβουν από την αρχή τα τάγματα της δυτικής Εκκλησίας. Ορισμένα επιδεικνύοντας μεγαλύτερο ζήλο και ενεργητικότητα από άλλα, ανάλογα με την ιδιαίτερη φιλοσοφία και τους στόχους του καθενός, αντιμετώπισαν τον λατινοκρατούμενο ελληνικό χώρο ως πεδίο ανάπτυξης προσηλυτιστικής δράσης, άσκησης ποιμαντικού έργου, διεύρυνσης των οικονομικών τους βάσεων αλλά και απόκτησης ευκαιριακού πλούτου. Οι νέοι κυρίαρχοι, εμφορούμενοι από αισθήματα θρησκευτικής ευλάβειας και ταυτόχρονα υποκινού-

στη Ραιδεστό, βλ. R.-J. Lilie, «Lateinische Kirche...», ό.π., σ. 207· F. Corner, *Ecclesiae Venetae antiquis monumentis nunc etiam primum editis illustratae ac in decades distributae*, τ. 8, Βενετία 1749, σ. 228-229· G. L. Fr. Tafel και G. M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderen Beziehungen auf Byzanz und die Levante*, τ. 1-3, Βιέννη 1856-1858 (ανατ. Άμστερνταμ 1964), αρ. LVIII, σ.137-139· S. Giorgio Maggiore, *Documenti 982-1159*, εκδ. L. Lanfranchi, τ. 2, Βενετία 1968, σ. 486-487, αρ. 244 (Δεκέμβριος 1151), σ. 533, αρ. 276 (Οκτώβριος 1157).

- 16 Από την πλούσια βιβλιογραφία για την Τέταρτη Σταυροφορία, βλ. ενδεικτικά *Urbs Capta: The Fourth Crusade and its Consequences*, επιμ. Angeliki Laiou, Παρίσι 2005· M. Angold, *The Fourth Crusade: Event and Context*, Λονδίνο 2003· Elisabeth Crouzet-Pavan, «Quand le doge part à la croisade», *Guerre, pouvoir et noblesse au Moyen Âge. Mélanges en l'honneur de Philippe Contamine*, Παρίσι 2003, σ. 167-174· D. E. Queller και T. F. Madden, *The Fourth Crusade: The Conquest of Constantinople 1201-1204*, Φιλαδέλφεια 1977 (β' έκδ. 1997)· D. M. Nicol, «La Quarta Crociata», *Storia di Venezia*, τ. 2, σ. 174-180· του ίδιου, «The Fourth Crusade and the Greek and Latin Empires 1204-61», *Cambridge Medieval History*, τ. 4, μέρος Α', Καίμπριτζ² 1966, σ. 275 - 330· E. H. McNeal και R. L. Wolff, «The Fourth Crusade», *A History of the Crusades*, επιμ. K. M. Setton, M. W. Baldwin, H. W. Hazard, τ. 2, Madison, Wisconsin 1969, σ. 153 - 185· D. A. Zakythinos, «La conquête de Constantinople en 1204. Venise et le partage de l'empire byzantin », *Venezia dalla prima crociata alla conquista di Constantinopoli*, Φλωρεντία 1965, σ. 137-156· A. Frolov, *Recherches sur la déviation de la quatrième croisade vers Constantinople*, Παρίσι 1955.

μενοι από λόγους πολιτικής σκοπιμότητας, ενίσχυσαν τη δράση των καθολικών ταγμάτων στις νεοαποκτηθείσες κτήσεις τους με παραχωρήσεις γαιών για την οικοδόμηση ναών και κτιριακών εγκαταστάσεων ή και συχνότερα με προϋπάρχουσες κατασκευές. Έχει διαπιστωθεί ότι, ειδικά τα πρώτα χρόνια της κατάκτησης, το ανθρώπινο δυναμικό που εξαπέλυσαν τα τάγματα εγκαταστάθηκε σε ορθόδοξες μονές που εκούσια ή ακούσια είχαν εγκαταλειφθεί από τους μοναχούς τους.¹⁷

Την ίδια τύχη σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις είχε η μονή της Θεοτόκου «Πάντων χαρά», στο ανατολικό άκρο της Σταμφάνης, του μεγαλύτερου νησιού του συμπλέγματος των Στροφάδων, που βρίσκεται απέναντι από τις νοτιοδυτικές ακτές της Πελοποννήσου, νοτιανατολικά της Ζακύνθου. Μολονότι το σωζόμενο σήμερα οχυρό κτιριακό συγκρότημα χρονολογείται με βάση τυπολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά στην όψιμη βενετοκρατία, η ίδρυση του μοναστηριού ανάγεται στο 4^ο μισό του 13ου αιώνα. Αποδίδεται μάλιστα, σύμφωνα με την παράδοση, σε χορηγία του αυτοκράτορα Θεοδώρου Α΄ Λάσκαρη και της κόρης του Ειρήνης. Όπως επισημαίνουν οι Ά. Λαμπροπούλου και Δ. Μούσουρας, οι οποίοι έχουν μελετήσει ενδελεχώς την ιστορία της μονής Στροφάδων, η μνεία της μονής ως «βασιλικής, αυτοκρατορικής και πατριαρχικής» και η πληροφορία ότι ιδρύθηκε από «έλληνες αυτοκράτορες της Ανατολής» σε μεταγενέστερα επίσημα έγγραφα, σε συνδυασμό με την μνημόνευση έως σήμερα των ονομάτων των φερόμενων κατά την τελούμενη ακολουθία, υποδεικνύουν ότι κάτω από τη ζώσα παράδοση υπάρχει ισχυρό υπόστρωμα αλήθειας.¹⁸

17 G. Fedalto, *La chiesa latina in Oriente*, ό.π., τ. 1, σ. 161 κ.εξ· C. Maltezos, «Monjes Latinos en Romania: un programa religioso», *Επίγειος Ουρανός. El cielo en la tierra. Estudios sobre el monasterio bizantino*, επιμ. P. Bádenas, A. Bravo, I. Pérez Matín, Μαδρίτη 1997, σ. 47-57· A. J. Andrea, «Innocent III and the Byzantine Rite, 1198-1216», *Urbs Capta...*, ό.π., σ. 111-122· Α. Πανοπούλου, «Οι συνέπειες της Σταυροφορίας στο εκκλησιαστικό πεδίο. Πνευματική δικαιοδοσία, επιρροές και ανατροπές», *Η τέταρτη σταυροφορία και ο ελληνικός κόσμος*, επιμ. Ν. Γ. Μοσχονάς, Αθήνα 2008, σ. 364. Για την οικειοποίηση ορθόδοξων μονών, βλ. επίσης Β. Μ. Bolton, «A Mission to the Orthodox: Cistercians in the Latin Empire», *The Orthodox Churches and the West, Papers read at the Fourteenth Summer Meeting and the Fifteenth Winter Meeting of the Ecclesiastical History Society*, επιμ. D. Baker, Οξφόρδη 1976, σ. 169-181.

18 Α. Λαμπροπούλου, «Σταθμοί στην ιστορία της μονής Στροφάδων. Μία πρώτη προσέγγιση», *Πρακτικά Ηλειακού πνευματικού συμποσίου 1993 (Πύργος – Γαστούνη 26-28 Νοεμβρίου 1993)*, Αθήνα 1994, σ. 289-310. Βλ. επίσης Δ. Ι. Μούσουρας, *Αι μοναί Στροφάδων και Αγίου Γεωργίου των Κρημνών Ζακύνθου (Μελέτη φιλολογική και παλαιογραφική)*, Αθήνα 2003, σ. 23-65· του ιδίου, «Η μονή Στροφάδων (1200-1500).

Λόγω της κομβικής γεωγραφικής τους θέσης στη θάλασσα του Ιονίου οι Στροφάδες συνιστούσαν στρατηγικής σημασίας σημεία για τη διέλευση πολεμικών και εμπορικών στόλων από τη βυζαντινή περίοδο έως και τα νεώτερα χρόνια. Η αναζήτηση ενός φιλικού αγκυροβολίου κοντά στην υπό λατινική κυριαρχία δυτική Πελοπόννησο και στη μέση περίπου του θαλάσσιου δρόμου από τη Δύση προς την ανατολική Μεσόγειο θα μπορούσε ενδεχομένως να εξηγήσει το ενδιαφέρον των Λασκάρων για την ενίσχυση ενός τόσο απομακρυσμένου από τη σφαίρα επιρροής τους μοναστηριακού ιδρύματος.¹⁹ Άλλωστε μαρτυρούνται παρεμβάσεις εκ μέρους αυτοκρατόρων της Νίκαιας σε ναούς και μοναστήρια του λατινοκρατούμενου ελληνικού χώρου.²⁰

Σε κάθε περίπτωση, η μονή Στροφάδων την τελευταία δεκαετία του 13ου αιώνα βρισκόταν πλέον στον έλεγχο βενεδικτίνων μοναχών.²¹ Αν οι ορθόδοξοι μοναχοί που εγκαταβιούσαν στο μοναστήρι εξέλειψαν ή εκδιώχθηκαν και αντικαταστάθηκαν από λατίνους παραμένει άγνωστο. Σε επιστολή του πάπα Βονιφατίου Η' του έτους 1299, με την οποία επικυρώνεται ο διορισμός του λατίνου ηγούμενου της μονής της Sancta Maria de Tropharia, αναφέρεται ότι η θέση ήταν χηρεύουσα από τετραετίας. Συνεπώς οι δυτικοί μοναχοί είχαν εγκατασταθεί εκεί πριν από το 1295. Το παπικό ενδιαφέρον για την τύχη της μονής υποδεικνύει ότι επρόκειτο για σημαντικό καθίδρυμα. Φαίνεται όμως ότι ήδη αντιμετώπιζε σοβαρότατα εσωτερικά προβλήματα. Τη δυσλειτουργία της μοναστικής κοινότητας επιβεβαιώνει άλλωστε το γεγονός ότι η εκλογή του νέου ηγούμενου

¹⁹ Ένα παράδειγμα αμυντικού μοναχισμού», *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο, 4ος-15ος αι.*, επιμ. Β. Κόντη, Αθήνα 2004, σ. 214-241.

19 Στη διάρκεια του Μεσαίωνα οι Στροφάδες συνιστούσαν εναλλακτικό σταθμό της Μεθώνης και της Κορώνης κατά τον παράπλου της δυτικής Πελοποννήσου. Για τη στρατηγικής σημασίας θέση του νησιωτικού συμπλέγματος και τις αναφορές στα περιηγητικά κείμενα και τους πορτολάνους της εποχής, βλ. Α. Λαμπροπούλου, «Σταθμοί στην ιστορία της μονής Στροφάδων...», ό.π., σ. 289-292.

20 Για τις σχέσεις του Θεόδωρου Α' Λάσκαρη με τους ορθόδοξους ιεράρχες του λατινοκρατούμενου χώρου, βλ. Η. Γιαρένης, *Η συγκρότηση και η εδραίωση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Α' Κομνηνός Λάσκαρης*, Αθήνα 2008, σ. 271-277. Για την οικονομική ενίσχυση που παρείχε σε εκκλησιαστικά ιδρύματα της Κωνσταντινούπολης και της Αττικής ο Ιωάννης Γ' Βατάτζης, βλ. Δ. Ι. Μούσουρας, «Η μονή Στροφάδων...», ό.π., σ. 220.

21 Για την περίοδο της λατινικής διοίκησης της μονής Στροφάδων, βλ. Δ. Ι. Μούσουρας, «Η μονή Στροφάδων...», ό.π., σ. 220-225. Πρβλ. Α. Λαμπροπούλου, «Σταθμοί στην ιστορία της μονής Στροφάδων...», ό.π., σ. 294 κ. εξ.

δεν έγινε από τη σύναξη των μοναχών, όπως προέβλεπε ο κανόνας του αγίου Βενέδικτου, αλλά από δυο καρδινάλιους και έναν επίσκοπο κατ' εντολή του πάπα. Ο Δ. Μούσουρας θεωρεί ότι η αποσπασματική φράση *alioquin sententiam quam ipse propter hoc rite tulerit in rebelles etc.* στον στίχο 38 της παπικής επιστολής «δημιουργεί υπόνοιες περί αντιδρώντων επαναστατών» και προσθέτει ότι «είναι σαφές ότι ο νέος ηγούμενος είχε να αντιμετωπίσει αντιδράσεις από μέρους των ορθοδόξων». ²² Ωστόσο, πρόκειται για παρανόηση του κειμένου, γιατί το *et cetera* δεν υποκρύπτει, όπως εικάζει, πολύτιμες πληροφορίες, αλλά απλώς αντικαθιστά μια τυποποιημένη φράση που επαναλαμβάνεται κατά κόρον σε έγγραφα αυτού του είδους και αναφέρεται στην ισχύ της απόφασης σε περίπτωση που οι μοναχοί, κληρικοί ή οι όποιοι άλλοι αποδέκτες του εγγράφου δεν επιδείξουν την οφειλόμενη υπακοή στον επικεφαλής τους ή στον αρμόδιο επίσκοπο κλπ. ²³ Ούτε επίσης συνάγεται από το κείμενο ότι οι μοναχοί που θα είχε στη δικαιοδοσία του ο ηγούμενος ήταν διαφορετικού δόγματος. ²⁴

Στην επιστολή του, ο πάπας ζητούσε από τον λατίνο αρχιεπίσκοπο Πατρών να υποστηρίξει τον νέο ηγούμενο στο έργο του, ώστε οι μοναχοί και οι «υπήκοοι» του μοναστηριού να φροντίσουν να αποδίδονται στο ακέραιο τα πάσης φύσεως εισοδήματα της μονής. ²⁵ Ίσως, λοιπόν, η μη τακτική απόδοση αυτών να αποτελούσε μέρος του προβλήματος. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η μονή ήταν πλούσια: η εκκλησία της Παναγίας στα Κάμαινα (Sancta Maria de Camina) της επισκοπής Ωλένης αποτελούσε μετόχι της μέχρι το 1306, οπότε, κατόπιν σχετικού αιτήματος της πριγκίπισσας της Αχαΐας Ισαβέλλας, ο πάπας Κλήμης Ε' την απέσπασε από τη δικαιοδοσία της και την παραχώρησε στους Σιστερσιανούς της μονής Δαφνίου. Παλαιό μετόχι των Στροφάδων θεωρείται εξάλλου και η εκκλησία της Παναγίας στο Ανήλειο Ηλείας, άλλοτε καθολικό μονής, ωστόσο δεν είναι γνωστό πότε περιήλθε στη δικαιοδοσία της. ²⁶ Ενώ, πρέ-

22 Μούσουρας, «Η μονή Στροφάδων...», ό.π., σ. 224.

23 Η πλήρης φράση με βάση αντίστοιχα έγγραφα αποκαθίσταται ως εξής: «...alioquin sententiam quam ipse propter hoc rite tulerit in rebelles vel statuerit in rebelles, ratas habebimus et fecimus, auctore Domino, usque ad satisfactionem condignam inviolabiliter observari.»

24 Για την πολιτική της Καθολικής Εκκλησίας απέναντι στις ορθόδοξες μοναστικές κοινότητες στο λατινοκρατούμενο χώρο κατά τα χρόνια αμέσως μετά το 1204, βλ. P. Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο 1204-1500*, Αθήνα 1998, σ. 368-371.

25 Δ. Ι. Μούσουρας, «Η μονή Στροφάδων...», ό.π., σ. 221-222.

26 Οι δύο εκκλησίες δεν ταυτίζονται από τους μελετητές. Πρβλ. Χ. Μπούρας, «Η φρα-

πει την ίδια εποχή η μονή να είχε και άλλα πολλά μετόχια σε εύφορες περιοχές της Ηλείας και της Αχαΐας.²⁷

Η επιλογή του Hugolino de Forolivio, από την εκκλησία της Santa Prassede de Urbe της Ρώμης, για τη θέση του ηγούμενου καθιστά σαφές ότι ζητούμενο ήταν η επαναφορά της πειθαρχίας στους κόλπους της κοινότητας, αφού ο υποψήφιος ανήκε στον κλάδο των Βαλλομπροσιανών Βενεδικτίνων, που συνδύαζε τα ασκητικά ιδεώδη της ερημιτικής ζωής με την κοινοβιακή οργάνωση, προσδίδοντας έμφαση στην αυστηρή τήρηση του κανόνα καθώς και των μοναστικών υποσχέσεων του εγκλεισμού και της ακτημοσύνης. Δεν αποκλείεται όμως ο ηγούμενος να απέτυχε στην αποστολή του, με συνέπεια η μοναστική κοινότητα να παρακμάσει στα αμέσως επόμενα χρόνια, για αυτό και δεν υπήρξε αντίδραση εκ μέρους των μοναχών όταν αφαιρέθηκε το μετόχι στα Κάμαινα από την κυριότητα της μονής. Οι αντίξοες συνθήκες ζωής που πρέπει να επικρατούσαν στο νησί και ιδίως η έκθεση των μοναχών σε κινδύνους από τη θάλασσα ασφαλώς δε θα διευκόλυναν την παραμονή τους στη μονή.²⁸ Το γεγονός εξάλλου ότι το 1306 η μονή δεν ανήκε πλέον διοικητικά στην επισκοπή Ωλένης, αλλά στην επισκοπή Κεφαλού της Σικελίας, αποτελεί ένδειξη ότι η κρίση που εκδηλώθηκε στην μοναστική κοινότητα των Στροφάδων τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή πιθανώς συνδέεται με γενικότερη υποχώρηση των δραστηριοτήτων των Βενεδικτίνων από την ευρύτερη περιοχή την ίδια περίοδο.²⁹ Οι επόμενες ειδήσεις για τη μονή, που έρχονται με απόσταση ενός περίπου αιώνα, καταδεικνύουν ότι στο μεταξύ διάστημα εγκαταλείφθηκε από τους Βενεδικτίνους και επανήλθε σε χέρια ορθόδοξων μοναχών. Μάλιστα, όταν ο Χριστόφορος Buondelmonti επισκέφθη-

γιοβυζαντινή εκκλησία της Θεοτόκου στο Ανήλιο (τ. Γκλάτσα) της Ηλείας», *Δελτίον της Χριστιανικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας* περ. Δ' /12 (1984), σ. 240-241 και Δ. Ι. Μούσουρας, «Η μονή Στροφάδων...», ό.π., σ. 222-223, και σημ. 26. Ας σημειωθεί εδώ ότι η κτηματική περιουσία που η μονή εμφανίζεται να κατέχει στη Ζάκυνθο στα τέλη του 15ου αιώνα προήλθε από παραχωρήσεις του Λεονάρδου Γ' Τόκκου που χρονολογούνται πριν από το 1487. Βλ. Α. Λαμπροπούλου, «Σταθμοί στην ιστορία της μονής Στροφάδων», σ. 295, σημ. 29, σ. 297-298.

27 Ευχαριστώ την κ. Άννα Λαμπροπούλου για την παραπάνω πληροφορία.

28 Η ανάγκη να προφυλαχθούν από τις συνεχείς πειρατικές επιδρομές, οδήγησε τους ορθόδοξους μοναχούς να ζητήσουν τη συνδρομή της Βενετίας για την οχύρωση του κτιρίου της μονής στις αρχές του 15ου αιώνα, βλ. Α. Λαμπροπούλου, «Σταθμοί στην ιστορία της μονής Στροφάδων...», ό.π.

29 Ό.π.

κε το νησιωτικό σύμπλεγμα γύρω στα 1420 συνάντησε εκεί μια ακμαία μοναστική κοινότητα που ακολουθούσε το τυπικό της μονής του Αγίου Σάββα και αριθμούσε 50 κοινοβιάτες μοναχούς.³⁰

Η επιβολή της λατινικής κυριαρχίας σε μεγάλο τμήμα των ελληνικών εδαφών της βυζαντινής αυτοκρατορίας δημιούργησε θεωρητικά ένα νέο γεωγραφικό πεδίο για την εξάπλωση της λατινικής Εκκλησίας και των ποικίλων οργανώσεών της. Δεν προκαλεί επομένως εντύπωση ότι όλα σχεδόν τα θρησκευτικά τάγματα που είχαν αναπτυχθεί μέχρι εκείνη την εποχή στη μεσαιωνική Δύση, μοναστικά, εκκλησιαστικά, στρατιωτικά και επαιτικά, αλλά και όσα δημιουργήθηκαν στη συνέχεια, διείσδυσαν στα λατινικά κρατίδια από τις πρώτες δεκαετίες μετά την κατάκτηση του χώρου.

Συγκριτικά όμως με τη δραστηριότητα που ανέπτυξαν τα υπόλοιπα τάγματα της καθολικής Εκκλησίας, το ενδιαφέρον των Βενεδικτίνων για επέκταση στην περιοχή εμφανίζεται μειωμένο. Οι αιτίες για την περιορισμένη ανάπτυξη των ιδρυμάτων του τάγματος στον λατινοκρατούμενο ελληνικό χώρο είναι σύνθετες και πρέπει να αναζητηθούν τόσο σε ενδογενείς όσο και σε εξωγενείς παράγοντες. Μια αιτία συνδέεται με την εσωτερική δομή των Βενεδικτίνων, και συγκεκριμένα με την αυτονομία που παραδοσιακά χαρακτήριζε τα μοναστικά τους ιδρύματα. Οι Βενεδικτίνοι δε διέθεταν ούτε τη συγκεντρωτική διοίκηση ούτε το θεσμικό πλαίσιο των νεώτερων «διεθνών» ταγμάτων, που ευνοούσαν και ταυτόχρονα υποστήριζαν την εξάπλωσή τους σε ποικίλα γεωπολιτικά περιβάλλοντα. Είναι αλήθεια ότι, ήδη από τον 10 αιώνα, σε διάφορες περιοχές της Δύσης αρκετές βενεδικτίνειες μονές είχαν εγκαταλείψει την αυτονομία τους για να συγκροτήσουν ενώσεις ιδρυμάτων που είχαν τη μορφή μοναστικών ομοσπονδιών ή συνδέσμων, με δεσμούς άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο χαλαρούς. Οι ενώσεις αυτές προέκυψαν από την ανάγκη των μοναστικών κοινοτήτων να περιορίσουν τις τάσεις εκκοσμίκευσης μέσα από την επαναχάραξη των ορίων και την επιστροφή στους αρχικούς στόχους του μοναχικού βίου.

Η πρωιμότερη μεταρρυθμιστική προσπάθεια σε αυτήν την κατεύθυνση, όπως είναι γνωστό, προήλθε από το περίφημο αββαείο του Κλυνί, το οποίο, εφαρμόζοντας ένα συγκεντρωτικό σύστημα διοίκησης κατά το

30 Για την ιστορία της μονής κατά τον 15ο και 16ο αιώνα, βλ. Α. Λαμπροπούλου, «Σταθμοί στην ιστορία της μονής Στροφάδων...», ό.π., σ. 295 κ. εξ. Πρβλ. Δ. Ι. Μούσουρας, «Η μονή Στροφάδων...», ό.π., σ. 225-241.

πρότυπο της φεουδαρχικής διοικητικής ιεραρχίας, δημιούργησε ένα ευρύτατο δίκτυο δορυφόρων ιδρυμάτων σε άμεση εξάρτηση από τη μητέρα μονή, μια «μοναστική αυτοκρατορία», που εξελίχθηκε στην ουσία σε έναν διακριτό οργανισμό μέσα στο σώμα των Βενεδικτινών. Η κλυνιακή μεταρρύθμιση επέφερε την πρώτη αποφασιστική ρήξη με την παράδοση των μαύρων μοναχών, ασκώντας σημαντική και μακροπρόθεσμη επίδραση στον δυτικό μοναχισμό, καθώς οι καθεστωτικές καινοτομίες και οι αλλαγές στο λειτουργικό τυπικό που εισήγαγε η μονή της Βουργουνδίας υιοθετήθηκαν ακόμα και από μοναστικές κοινότητες που δεν ανήκαν στο δίκτυό της.³¹ Μεταρρυθμιστικές μοναστικές ενώσεις εμφανίστηκαν σποραδικά και στη διάρκεια του 12ου αιώνα, αλλά τα φαινόμενα αυτά δεν επεκτάθηκαν στην πλειονότητα των μοναστηριών που εξακολούθησε να εμμένει στην αρχή της αυτονομίας των ιδρυμάτων.

Τις ανεξάρτητες κοινότητες των μαύρων μοναχών έπληξε πρώτα και βαθύτερα η κρίση που εκδηλώθηκε στους κόλπους του παραδοσιακού μοναχισμού στα τέλη του 12ου αιώνα· οι κοινότητες αυτές, αδυνατώντας να προσαρμοστούν στα νέα κοινωνικό-οικονομικά δεδομένα, εισήλθαν σε μακρά περίοδο ύφεσης, με κύρια χαρακτηριστικά τη χαλάρωση της κανονικής πειθαρχίας, την οικονομική δυσπραγία, την υλική κατάπτωση και τη μείωση του αριθμού των μοναχών. Την παρακμή των περισσότερων ιδρυμάτων επιτάχυνε περαιτέρω η πρακτική της παραχώρησης του αξιώματος του ηγούμενου σε κοσμικούς ιεράρχες ή σε λαϊκούς (*commendata*), οι οποίοι συχνά καρπώνονταν τα εισοδήματα των μοναστηριών χωρίς να ενδιαφέρονται για τις συνθήκες άσκησης των μοναχών.

Η ανάγκη αναμόρφωσης των μαύρων μοναχών, ώστε να ανακτήσουν τη χαμένη ζωτικότητα τους και να ανταποκριθούν στις προκλήσεις της νέας εποχής, έγινε αντιληπτή στις παπικές αρχές ήδη από τις αρχές του 13ου αιώνα. Οι απόψεις του πάπα Ιννοκέντιου Γ' σχετικά με την επίλυ-

31 Ορισμένες από αυτές τις μονές, όπως το Fleury και το Hirsau, αναδείχθηκαν σε μεταρρυθμιστικά κέντρα κατά τους 10ο και 11ο αιώνες, συγκροτώντας με τη σειρά τους μοναστικά δίκτυα. Την ίδια περίοδο το αββαείο του Gorze, κοντά στο Metz, ηγήθηκε μιας ανάλογης ανανεωτικής κίνησης στις γερμανικές χώρες. Σε αντίθεση όμως με τη συγκεντρωτική πατριαρχική δομή του κλυνιακού συστήματος, οι μοναστικοί οργανισμοί που ξεπήδησαν από τις παραπάνω μεταρρυθμίσεις συνιστούσαν ελεύθερες ενώσεις μοναστηριών με επίκεντρο το αββαείο από το οποίο είχαν λάβει το λειτουργικό τους τυπικό, χωρίς νομική εξάρτηση από αυτό. Για τις μοναστικές μεταρρυθμίσεις στη Δύση κατά τη διάρκεια του κεντρικού μεσαίωνα, βλ. C. H. Lawrence, *Medieval Monasticism...*, ό.π., σ. 83-106.

ση των προβλημάτων του παραδοσιακού μοναχισμού αποκρυσταλλώθηκαν στην Τέταρτη Σύνοδο του Λατερανού το 1215, στη διάρκεια της οποίας θεσπίστηκε η διενέργεια τακτικών επίσημων ελέγχων στα μοναστήρια και η σύγκλιση τριετούς γενικής συνέλευσης των ηγούμενων των ιδρυμάτων σε επίπεδο εκκλησιαστικής περιφέρειας, με πειθαρχικές και νομοθετικές εξουσίες. Ωστόσο, ούτε οι συνοδικές αποφάσεις ούτε τα συμπληρωματικά μέτρα των παπών του 13ου και του α' μισού του 14ου αιώνα — με σημαντικότερο τη διοικητική αναδιάρθρωση που επιχείρησε ο πάπας Βενέδικτος ΙΒ', το 1336, συστήνοντας 36 επαρχίες, στις οποίες υπήχθησαν όλες οι βενεδικτίνειες μονές — είχαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα, καθώς η εφαρμογή των μέτρων προσέκρουσε στον συντηρητισμό και την άρνηση πολλών μοναστικών κοινοτήτων να δεχθούν τις έξωθεν παρεμβάσεις.

Την ίδια εποχή, και ενώ τα μεγάλα μοναστικά κέντρα τα οποία στο παρελθόν είχαν ηγηθεί ανάλογων προσπαθειών κώφευαν στα αιτήματα για μεταρρυθμίσεις, έχοντας επαναπαυθεί στην άνεση και την ασφάλεια που τους παρείχε η τεράστια οικονομική δύναμή τους και η ευρεία αποδοχή από το κοινωνικό σύνολο, ορισμένες ομάδες στον ιταλικό κυρίως χώρο επιχείρησαν να δώσουν νέα πνοή στο μοναχικό βίο μέσα από την πιστή ερμηνεία του Κανόνα του αγίου Βενέδικτου. Ωστόσο, παρά την επιτυχία των προσπαθειών αυτών, η φθίνουσα πορεία των ιδρυμάτων του τάγματος συνεχίστηκε και στον επόμενο αιώνα.³² Ας σημειωθεί ότι ο βενεδικτίνειος μοναχισμός δεν έπαψε να χαίρει ιδιαίτερου σεβασμού γιατί εξέφραζε πάντοτε τη συνέχεια της μοναστικής παράδοσης στη Δύση, όμως είχε χάσει πλέον τον κυρίαρχο ρόλο του τόσο στην Εκκλησία όσο και στην κοινωνία.

Από όσα προηγήθηκαν γίνεται σαφές ότι η κρίση που εκδηλώθηκε στους κόλπους του παραδοσιακού μοναχισμού λίγο πριν από την Τέταρτη Σταυροφορία λειτούργησε ως τροχοπέδη στην εξάπλωση και εδραίωση των μαύρων μοναχών στον ελληνικό χώρο. Οι κοινότητες των Βενεδικτίνων, αντιμέτωπες καθώς ήταν με τα χρόνια δυσεπίλυτα προβλήματα που κλόνιζαν τη λειτουργία των ιδρυμάτων τους, απώλεσαν προοδευτικά την αρχική ορμή και τον δυναμισμό τους. Οι δυσλειτουργίες στο εσωτερικό

32 Dom P. Shmitz, *Histoire de l'Ordre de Saint-Benoit*, τ. 3, Maredsous 1948, σ. 3-154 κ. εξ.· A. Vauchez, «The Religious Orders», *The New Cambridge Medieval History c.1198-c.1300*, επιμ. D. Abulafia, τ. 5, Καίμπριτζ 1999, σ. 221-230· C. H. Lawrence, *Medieval Monasticism...*, ό.π., σ. 281-286.

των ιδρυμάτων αντικατοπτρίζονταν στη μείωση του όγκου των δωρεών και του αριθμού των νεοεισερχόμενων μοναχών, που ήταν οι απαραίτητες προϋποθέσεις για την οικονομική ανάπτυξη και την εξακτίνωσή τους.

Τα προβλήματα αυτά πρέπει να ήταν οξύτερα στον ελληνικό χώρο, όπου τα ιδρύματα της καθολικής εκκλησίας συνδέθηκαν από την αρχή με τη λατινική κατάκτηση και παρέμειναν εν πολλοίς αποκομμένα από τον εγχώριο πληθυσμό εξαιτίας των δογματικών διαφορών, της γλώσσας και του διαφορετικού λειτουργικού τυπικού. Από την άλλη, ο λατινικός πληθυσμός που θα αναμενόταν να υποστηρίξει οικονομικά τη λειτουργία τους υπήρξε πάντοτε εξαιρετικά περιορισμένος, με εξαίρεση τις βενετικές και γενουατικές κτήσεις.³³ Οι οικογένειες των ηγεμόνων και των αξιωματούχων των φραγκικών και ιταλικών κρατιδίων της ηπειρωτικής και νησιωτικής Ελλάδας θεωρητικά είχαν τη δυνατότητα να ενισχύσουν τους μαύρους μοναχούς στις περιοχές τους, στην πράξη όμως έδειχναν προτίμηση σε άλλα μοναστικά ιδρύματα ή τάγματα. Την ίδια ώρα, στις βενετικές και γενουατικές κτήσεις, οι Βενεδικτίνοι αντιμετώπιζαν τον ανταγωνισμό των νέων επαιτικών ταγμάτων, τα οποία είχαν αυξανόμενη απήχηση στα ανώτερα και μεσαία στρώματα των αστικών κέντρων, καθώς προσέφεραν εναλλακτικές μορφές άσκησης και πνευματικής τελείωσης που συμβαδίζαν με τις κοινωνικές μεταβολές και τις ιδεολογικές εξελίξεις της εποχής. Στις παραπάνω δυσκολίες πρέπει να προστεθούν οι περιορισμοί στην άσκηση ποιμαντικού έργου από μοναχούς, που είχε επιβάλει η παπική Εκκλησία στο πλαίσιο των επιχειρούμενων μεταρρυθμίσεων.

Το ζήτημα της μεταρρύθμισης των μοναστικών οργανισμών των Βενεδικτινών αλλά και ολόκληρου του κλήρου γενικότερα απασχόλησε έντονα τους δυτικούς θεολόγους κατά τη μακρά περίοδο της αναταραχής του σχίσματος της καθολικής Εκκλησίας (1378-1414). Όταν, λοιπόν, η Σύνοδος της Κωνσταντίας, με το διάταγμα *Haec sancta synodus* διακήρυττε τη μεταρρύθμιση της Εκκλησίας *in capite et in membris*, τον Απρίλιο του 1415, ουσιαστικά εξέφραζε μια επιθυμία διάχυτη από καιρό στους εκκλησιαστικούς κύκλους της Δύσης.³⁴ Η επαρχιακή συνέλευση που διοργανώ-

33 P. Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο*, ό.π., σ. 361. D. Jacoby, «Social Evolution in Latin Greece», *A History of the Crusades*, επιμ. K. M. Setton, τ. 6, Madison, Wisconsin 1989, σ. 175-221.

34 E. Dellaruelle, E.-R. Labande, P. Ourliac, «L'Église au temps du Grande Schisme et de la crise consiliaire», *Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours*, επιμ. A. Fliche και V. Martin, τ. 14/1, Παρίσι 1962, σ. 1031-1100. Για τη σύνοδο της Κωνσταντίας και την επίδραση των αποφάσεών της στις μεταρρυθμίσεις των θρησκευτικών

ΔΥΤΙΚΟΣ ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΟΛΑΤΙΝΙΚΗ ΑΝΑΤΟΛΗ

θηκε δύο χρόνια αργότερα στο προάστιο Peterhausen της Κωνσταντίας, υπό την αιγίδα της Συνόδου, υπήρξε το έναυσμα για σημαντικότερες και εξαιρετικά επιτυχημένες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες βόρεια των Άλπεων, όπως το κίνημα επιστροφής στην αυστηρή τήρηση του Κανόνα του αββαείου του Μέλκ της Αυστρίας.³⁵ Νοτιότερα, η μονή της Santa Giustina στην Πάδοβα, έχοντας μεταρρυθμιστεί ήδη το 1409 από τον ηγούμενο Ludovico Barbo, αποτέλεσε το επίκεντρο ενός πνευματικά και οικονομικά ακμαίου μοναστικού συνδέσμου, στον οποίο εντάχθηκαν προοδευτικά τα περισσότερα μοναστηριακά ιδρύματα της Ιταλίας και της Σικελίας. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγεται η ιστορική μονή του Monte Cassino, κοιτίδα του βενεδικτίνειου μοναχισμού, που η εισδοχή της στον Σύνδεσμο το 1505, είχε ως συνέπεια τη μετονομασία του σε Congregazione Cassinense. Τα επόμενα χρόνια ο Σύνδεσμος συνέχισε να αναπτύσσεται με ανοδικούς ρυθμούς, αγγίζοντας το απόγειο της δόξας του την εποχή που ξέσπασε η Μεταρρύθμιση.³⁶

ταγμάτων κατά τον ύστερο μεσαίωνα, βλ. P. H. Stump, *The Reforms of the Council of Constance: (1414-1418)*, Leiden, Νέα Υόρκη και Κολωνία 1993, σ. 154-159· D. Mertens, «Monastische Reformbewegungen des 15. Jahrhunderts: Ideen – Ziele – Resultate», *Reform von Kirche und Reich zur Zeit der Konzilien von Konstanz (1414-1418) und Basel (1431-1449)*, επιμ. I. Hlaváček και A. Patchovsky, Κωνσταντία 1996, σ. 157-181. Γενικά για τα μεταρρυθμιστικά κινήματα των Βενεδικτίνων κατά τον 15ο αιώνα, βλ. Dom P. Shmitz, *Histoire de l'Ordre de Saint-Benoit*, ό.π., τ. 3, σ. 157 κ.εξ.· C. H. Lawrence, *Medieval Monasticism...*, ό.π., σ. 286.

35 Για τα μεταρρυθμιστικά κινήματα στον γερμανικό χώρο, βλ. ενδεικτικά L. Toke, «Abbey and Congregation of Melk», *The Catholic Encyclopedia*, τ. 10, Νέα Υόρκη 1911, 16 Αυγούστου 2011 <<http://www.newadvent.org/cathen/10167a.htm>>· M. Ott, «The Abbey of Bursfeld», ό.π., τ. 3, Νέα Υόρκη 1908, 16 Αυγούστου 2011 <<http://www.newadvent.org/cathen/03084c.htm>>· Elke-Ursel Hammer, *Monastische Reform zwischen Person und Institution: zum Wirken des Abtes Meyer von Gross St. Martin in Köln (1454-1499)*, Γκέτιγκεν 2001.

36 Για τον Ludovico Barbo και τον Σύνδεσμο της Santa Giustina, βλ. Dom P. Shmitz, *Histoire de l'Ordre de Saint-Benoit*, ό.π., τ. 3, σ. 157-174· G. Penco, *Storia del monachesimo in Italia. Dalle origini alla fine del medioevo*, Μιλάνο 2002, σ. 308 - 328· B. Collett, *Italian Benedictine Scholars and the Reformation. The Congregation of Santa Giustina*, Οξφόρδη 1985, σ. 1-27. Βλ. επίσης, F. G. B. Trolese, «Decadenza e rinascita dei monasteri veneti nel basso medioevo», *Il monachesimo nel Veneto Medioevale. Atti del Convegno di studi in occasione del Millenario di fondazione dell'Abbazia di S. Maria di Mogliano Veneto (Treviso), 30 novembre 1996*, επιμ. F. G. B. Trolese, Cesena 1998, σ. 185-199, με πλούσια βιβλιογραφία.

Σε αυτό το κλίμα ανανέωσης του βενεδικτίνιου μοναχισμού εγγράφεται η ίδρυση, σε όψιμη εποχή, στις 12 Μαΐου 1427, της μονής της Santa Maria della Misericordia, γνωστής και ως Santa Maria della Cisterna, στη γενουατική αποικία του Γαλατά, στην Κωνσταντινούπολη.³⁷ Ιδρυτής του κοινοβίου σύμφωνα με την Valeria Polonio ήταν ο βενεδικτίνος μοναχός Gregorio Corsanego, γόνος γενουατικής οικογένειας από το Πέραν, ο οποίος είχε λάβει την κουρά σε μοναστικό ίδρυμα της Γένοβας, πιθανώς στη μεταρρυθμιστική μονή του S. Girolamo di Cervara. Οι δεσμοί του Corsanego με το παραπάνω ίδρυμα δεν επιβεβαιώνονται από τις διαθέσιμες πηγές, όμως, όπως επισημαίνει η ίδια, η απόφασή του να εγκαθιδρύσει βενεδικτίνεια μονή και μάλιστα στη μεθόριο της λατινικής χριστιανισμής τη δεδομένη χρονική στιγμή δεν μπορεί να ερμηνευθεί παρά μόνο σε συνάρτηση με ένα από τα μεταρρυθμιστικά κέντρα της εποχής. Συνιδρυτής της μοναστικής κοινότητας, που εγκαταστάθηκε στο κτιριακό συγκρότημα της εγκαταλειμμένης βενεδικτίνειας μονής του S. Benedetto, στη συνοικία di Agerio κοντά στα τείχη της αποικίας,³⁸ υπήρξε ενδεχομένως ο Nicolò Mainetto, ο οποίος μνημονεύεται στις σύγχρονες πηγές ως «primo fondatore». Ο τελευταίος ανέλαβε τη διοίκηση του ιδρύματος μετά από τον διορισμό του Corsanego στη θέση του επι-

37 Την ιστορία της μονής μελέτησε εκτενώς ο E. Dalggio D'Alessio, «Le monastère de la Miséricorde de la Citerne de Péra ou de Saint-Benôit», *Echos d'Orient* 33 (1934), σ. 59-93, με βάση αδημοσίευτα έγγραφα από το αρχείο της Γένοβας· βλ. επίσης του ιδίου, «Recherches sur l'histoire de la Latinité de Constantinople», *Echos d'Orient* 25 (1926), σ. 32-33. Νέα στοιχεία που συμπληρώνουν και διευκρινίζουν σε πολλά σημεία την παλαιότερη μελέτη προσκομίζει η Valeria Polonio, «Studi di storia monastica ligure», *Italia benedettina*, τ. 2, Cesena 1979, σ. 401-421, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Για τη λειτουργία της μονής κατά την περίοδο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, βλ. F. A. Belin, *Histoire de la Latinité de Constantinople*, Παρίσι 1894, σ. 234-270.

38 Η ίδρυση της εκκλησίας και της μονής του San Benedetto τοποθετείται στα χρόνια του πάπα Ουρβανού Ε' (1362-1370), βλ. A. Belin, *Histoire de la Latinité de Constantinople*, ό.π., σ. 232-234. Δεν είναι σαφές αν η μονή είχε επιλεγεί από την αρχή ως ο τόπος εγκατάστασης της νέας μοναστικής κοινότητας, γιατί στο έγγραφο του 1426, με το οποίο η γενουατική κυβέρνηση ενημέρωνε τις τοπικές αρχές για τη φορολογική απαλλαγή που είχε εξασφαλίσει ο Corsanego, αναφέρει την πρόθεσή του να εγκατασταθεί σε μοναστήρι («...iam constructum vel forsan construendum»). Η μονή της Santa Maria della Misericordia μνημονεύεται σε έγγραφο του 1437 ως *constructum noviter*, γεγονός που επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η νέα μοναστική κοινότητα ανακαίνισε εκ βάθρων και πιθανώς επεξέτεινε τις υπάρχουσες κτιριακές εγκαταστάσεις, βλ. V. Polonio, «Studi di storia monastica ligure», ό.π., σ. 404-406, και σημ. 13.

σκόπου Τραπεζούντας το 1429 και στα 20 χρόνια της ηγουμενίας του η μοναστική κοινότητα γνώρισε περίοδο πνευματικής ακμής και οικονομικής ευημερίας. Ο θρησκευτικός ζήλος και η παραδειγματική πειθαρχία των μοναχών στους κανόνες του μοναχικού βίου ανέδειξαν τη μονή μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα σε σημαντικό θρησκευτικό κέντρο της γενοατικής παροικίας, όπως καταδεικνύει το πλήθος των δωρεών που δέχθηκε. Χάρη σε αυτές και στις επενδύσεις των μοναχών, η μονή απέκτησε αξιόλογη περιουσία, αποτελούμενη από ακίνητα στον Γαλατά και την Κωνσταντινούπολη καθώς και μετοχικούς τίτλους του μεγάλου τραπεζοπιστωτικού ιδρύματος της Γένοβας, της casa di San Giorgio.³⁹

Η σύνθεση της μοναστικής κοινότητας στα μέσα του 15ου αιώνα αποτελούσε μικρογραφία της κοσμοπολίτικης γενοατικής συνοικίας. Το κοινόβιο αριθμούσε 16 μέλη, καταγόμενα από την τοπική κοινωνία και διάφορες περιοχές της επικράτειας της Γένοβας, τη Σικελία και την ιβηρική χερσόνησο, αριθμός όχι αμελητέος αν ληφθούν υπόψη αφενός η περιορισμένη πληθυσμιακή δεξαμενή από την οποία μπορούσε να αντλήσει το ανθρώπινο δυναμικό της η μονή και αφετέρου οι διαρκώς επιδεινούμενες πολιτικές συνθήκες λόγω της τουρκικής προέλασης. Το ζήτημα της τροφοδότησης της μοναστικής κοινότητας με νέα μέλη και ο εν δυνάμει κίνδυνος χαλάρωσης της μοναστικής πειθαρχίας εξαιτίας της γεωγραφικής απομόνωσης του ιδρύματος και της αποκοπής των μοναχών από τον κορμό του δυτικού μοναχισμού φαίνεται ότι απασχόλησαν τον ηγούμενο Mainetto, ο οποίος το 1449, ύστερα από επίμονες διαπραγματεύσεις με την ηγεσία της Santa Giustina και την Αγία Έδρα, πέτυχε τελικά την ένταξη της Santa Maria della Misericordia στο δίκτυο των μεταρρυθμιστικών μοναστηριών του Συνδέσμου.

Η αποδοχή της μονής από τον Σύνδεσμο συνεπαγόταν την άμεση παραιτήση του ίδιου από το αξίωμα του ηγούμενου και τον διορισμό νέου

39 Ο αρχικός πυρήνας της ακίνητης περιουσίας της Santa Maria della Cisterna πιθανώς προήλθε από τη διαλυμένη μονή του San Benedetto. Εκτός από τα μισθώματα των σπιτιών, η μονή είχε εισοδήματα και από την εκμετάλλευση των κήπων που κατείχε, οι οποίοι τον 16ο αιώνα απέδιδαν περί τα 100 δουκάτα ετησίως, βλ. L. T. Belgiano, *Documenti riguardanti la colonia genovese di Pera*, Γένοβα 1888, αρ. 28, σσ. 406-408. Στα μέσα της ένατης δεκαετίας του 15ου αιώνα η μονή κατείχε 65 μετοχές. Από αυτές, οι 17½ της είχαν παραχωρηθεί μέσα σε μια τριετία από τη συμπλήρωση δέκα χρόνων λειτουργίας. Χαρακτηριστικός είναι ο όρος περί τήρησης της μοναστικής πειθαρχίας που έθεταν οι δωρητές μετοχών για τη συνέχιση της καταβολής των μερισμάτων, βλ. V. Polonio, «Studi di storia monastica ligure», ό.π., σ. 408 και 420.

priore από την κεντρική αρχή, ο οποίος έπρεπε να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη προκειμένου να υλοποιηθεί και στην πράξη η παράδοση του ιδρύματος και η ανάληψη των καθηκόντων της νέας διοίκησης. Ωστόσο, η διαδικασία της παράδοσης του ιδρύματος καθυστέρησε ενάμισι χρόνο, διότι ο priore και οι τρεις μοναχοί που επελέγησαν από τα κεντρικά όργανα του Συνδέσμου για να τον συνοδεύσουν, δεν απέπλευσαν ποτέ από τη Βενετία για τη Ρωμανία, λόγω της πανώλης που έπληττε την εποχή εκείνη την πόλη και της επικινδυνότητας του σχεδιαζόμενου ταξιδιού. Τον Μάιο του 1450 η γενική συνέλευση του Συνδέσμου εξέλεξε στη θέση του priore τον don Pafnuzio di Genova, ο οποίος τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, σε επίσημη τελετή που πραγματοποιήθηκε στη μονή, παρουσία της συνέλευσης των μοναχών και εγκρίτων εκπροσώπων της παροικίας του Γαλατά, παρέλαβε εξ ονόματος της Santa Giustina το νέο μέλος της μοναστικής ένωσης.

Με την ένταξή της στον μοναστικό Σύνδεσμο, η κοινότητα της Santa Maria della Misericordia απώλεσε την αυτονομία της, αφού στο εξής τόσο σε διοικητικό όσο και σε πνευματικό επίπεδο ήταν υποκείμενη στις αποφάσεις ενός εξωτερικού κεντρικού οργάνου· από την άλλη πλευρά όμως εξασφάλισε εγγυήσεις για ομαλή διοίκηση καθώς και για την αυστηρή τήρηση των μοναστικών κανόνων, απαραίτητες και αναγκαίες συνθήκες για τη συνέχιση της λειτουργίας του ιδρύματος και την άσκηση των μοναχών. Δεν αποκλείεται μεταξύ των μελλοντικών κινδύνων που ήθελε να αποτρέψει ο ηγούμενος Mainetto, όταν προωθούσε την ιδέα της ένωσης του ιδρύματός του με τη Santa Giustina, να είχε κατά νου και το ορατό πλέον ενδεχόμενο της κατάκτησης της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους. Το γεγονός πάντως ότι οι μοναχοί, ενώ φρόντισαν να μεταφέρουν στη Χίο τα λείψανα και τα πολυτιμότερα λατρευτικά αντικείμενα της μονής, δεν την εγκατέλειψαν στα χρόνια αμέσως μετά την άλωση θα μπορούσε να εκληφθεί ως τεκμήριο του αισθήματος ασφάλειας και σταθερότητας που η πρόσφατη καθεστωτική αλλαγή είχε ενσταλάξει στη μοναστική κοινότητα.⁴⁰

Είναι γνωστό ότι οι Γενουάτες του Γαλατά έσπευσαν να εξασφαλίσουν τη σωτηρία της παροικίας τους, δηλώνοντας από τις πρώτες κιόλας ώρες της οθωμανικής κατάκτησης υποταγή στον σουλτάνο Μεχμέτ Β΄.

40 V. Polonio, «Studi di storia monastica ligure», ό.π., σ. 409-413. Καταγραφή των κινήτων αντικειμένων της μονής που είχαν σταλεί στη Χίο του 1473 δημοσιεύεται από τον L. T. Belgrano, *Documenti...*, ό.π., σ. 400-402, αρ. 24.

Σε αντάλλαγμα, ο σουλτάνος αναγνώρισε τα εμπορικά προνόμια και τις απαλλαγές που απολάμβαναν επί Παλαιολόγων και ανέλαβε να προστατεύσει την προσωπική ελευθερία και την περιουσία των κατοίκων της αποικίας, η οποία έπαψε μεν να υφίσταται νομικά, αλλά διατήρησε την εσωτερική αυτονομία της και δικαιώματα αυτοδιοίκησης. Έτσι, παρότι η ραγδαία προέλαση των Οθωμανών και ο φόβος των επερχόμενων αγριοτήτων είχε προξενήσει κύμα εξόδου του πληθυσμού, η εμπορική δραστηριότητα στη γενουατική αποικία πολύ γρήγορα επανήλθε στους κανονικούς της ρυθμούς. Σε ό,τι αφορά τις θρησκευτικές ελευθερίες, ο σουλτάνος επέτρεψε στα ιδρύματα της καθολικής Εκκλησίας να εξακολουθήσουν τη λειτουργία τους, αναγνωρίζοντας το δικαίωμα των λατίνων κατοίκων να ασκούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα στις δικές τους εκκλησίες, υπό το όρο ότι δεν θα ηχούσαν τις καμπάνες τους.⁴¹

Η μονή της Santa Maria, επωφελούμενη από τις ευνοϊκές για το καθολικό δόγμα ρυθμίσεις, συνέχισε να υφίσταται, ωστόσο μια δεκαετία αργότερα είχαν αρχίσει να διαφαίνονται τα πρώτα προβλήματα, τα οποία εντοπιζόνταν στη δραστική μείωση του αριθμού των μοναχών και κυριότερα στην αδυναμία προσέλευσης νέων μελών. Από τα 16 μέλη που είχε η μοναστική κοινότητα το 1450, μόνον δύο μοναχοί και ο priore υπήρχαν το 1475. Ενώ στο ίδιο διάστημα δεν καταγράφεται κανένα νέο μέλος, με εξαίρεση τους δύο μοναχούς που έλαβαν την κουρά τη χρονιά της ένταξης της μονής στο Σύνδεσμο της Santa Giustina. Πληρεξούσιο του έτους 1475, σχετικά με την είσπραξη οφειλών προς τη μονή από εκκρεμείς υποθέσεις στο Πέραν και την Κωνσταντινούπολη, φανερώνει ότι, αν και λιγοστοί, οι μοναχοί δεν είχαν πάψει να μεριμνούν για τα οικονομικά ζητήματα του ιδρύματος.

Η σιωπή των πηγών δεν επιτρέπει να παρακολουθήσουμε τις σχέσεις τη μονής με τον μοναστικό Σύνδεσμο κατά την περίοδο αυτή, ωστόσο είναι πολύ πιθανό ότι οι επαφές τους είχαν περιοριστεί σημαντικά, λόγω της μεγάλης απόστασης και των δυσμενών πολιτικο-στρατιωτικών συνθηκών που επικρατούσαν στην περιοχή. Αποκομμένη από την έδρα του

41 Για την παράδοση της παροικίας στο σουλτάνο καθώς και τα προνόμια και τις υποχρεώσεις των Γενουατών του Γαλατά επί οθωμανικής κυριαρχίας, βλ. L. Mittler, «The Genoese in Galata: 1453-1682», *International Journal of Middle East Studies* 10/1 (1979), σ. 73-76· πρβλ. G. Pistarino, «The Genoese in Pera-Turkish Galata», *Mediterranean Historical Review* 1/1 (1986), σ. 63-85, και ειδικά σ. 66. Βλ. επίσης V. Polonio, «Studi di storia monastica ligure», ό.π., σ. 412.

Συνδέσμου και συρρικνωμένη αριθμητικά, η μοναστική κοινότητα συνιστούσε πρόσφορο έδαφος για τη δράση διαφόρων επιτήδειων, οι οποίοι εποφθαλμιούσαν τα πλούσια εισοδήματα της μονής. Μεταξύ των ετών 1475-1476, οι μοναχοί έπεσαν θύμα οικονομικής απάτης, με αποτέλεσμα να απολέσουν ποσό της τάξεως των 400 δουκάτων από μερίσματα των μετοχών τους στην τράπεζα του San Giorgio. Η υπόθεση παραπέμφθηκε στη δικαιοσύνη, όμως παρ' όλο που η μονή δικαιώθηκε τόσο σε πρώτο βαθμό από το δικαστήριο της Χίου όσο και στην έφεση που κατατέθηκε στη Γένοβα το 1481, η καταβολή των χρημάτων εκκρεμούσε ακόμα πολλά χρόνια αργότερα και κατά τα φαινόμενα δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ.

Η συρρίκνωση του κοινοβίου, οι ποικίλης φύσεως οικονομικές εκκρεμότητες και οι δικαστικές περιπέτειες στις οποίες είχαν εμπλακεί οι μοναχοί σε συνδυασμό με τον παράτυπο διορισμό του μοναχού Bernardo di Camogli στη θέση του ηγούμενου του ιδρύματος γύρω στα 1478, επέτρεψαν στον φραγκισκανό fra Bernardino di Levanto να πετύχει την παραχώρηση του μοναστηριού από την Αγία Έδρα, με το πρόσχημα της χαλάρωσης της μοναστικής πειθαρχίας. Η μοναστική κοινότητα αντέδρασε άμεσα, ενημερώνοντας την κεντρική αρχή του Συνδέσμου για τις προθέσεις του Φραγκισκανού, η οποία με τη σειρά της προχώρησε στην εκλογή νέου priore. Ο τελευταίος, αφού διόρισε ως αντικαταστάτη του τον Bernardo di Camogli, ταξίδεψε στη Ρώμη για να ζητήσει την ανάκληση της παραχώρησης και παράλληλα ανακίνησε το ζήτημα της καταβολής των 400 δουκάτων και εξασφάλισε από τη γενουατική κυβέρνηση την άδεια για τη μεταφορά των κινητών αντικειμένων του μοναστηριού από τη Χίο στη Γένοβα. Στο μεταξύ, ο fra Bernardino έφτασε στον Γαλατά και, εφοδιασμένος με τα σχετικά αποδεικτικά έγγραφα, επιχείρησε να εισέλθει με δόλο στο μοναστήρι, χωρίς επιτυχία.

Την ίδια ώρα, ο Σύνδεσμος αποφάσισε να αναστείλει τη λειτουργία του κοινοβίου, αλλά να διατηρήσει σε λειτουργία την εκκλησία του ιδρύματος, για τις ανάγκες της οποίας επαρκούσαν οι πόροι από την ακίνητη περιουσία του, και να διαθέσει τα έσοδα από τα μερίσματα των μετοχών για την ενίσχυση άλλων μελών του στην ιταλική χερσόνησο που αντιμετώπιζαν σοβαρές οικονομικές δυσκολίες. Οι δυσμενείς αυτές εξελίξεις συσπείρωσαν τους γενουάτες εμπόρους και burgenses του Γαλατά γύρω από το τοπικό μοναστικό ίδρυμα, η επιβίωση του οποίου συμβόλιζε το σφρίγος του καθολικού δόγματος αλλά και το υψηλό θρησκευτικό φρόνημα των ίδιων και των οικογενειών τους σε αλλόθρησκο περιβάλλον. Ωστόσο, οι

πρωτοβουλίες που ανέλαβαν επιφανή μέλη της εμπορικής παροικίας είτε μεταβαίνοντας στην Αγία Έδρα είτε με επιστολές που απέστειλαν προς τον Σύνδεσμο, ζητώντας την άμεση αποδέσμευση των εισοδημάτων του ιδρύματος, την αποστολή νέων μοναχών και την επαναφορά του προηγούμενου *rigore*, έπεσαν στο κενό.

Από την εσωτερική διαμάχη επωφελήθηκε ο αρχιεπίσκοπος της Γένοβας, καρδινάλιος Paolo Campofregoso, ο οποίος το 1486 εξασφάλισε από την παπική αρχή να αποδίδονται τα μερίσματα των μετοχών στο ταμείο της αρχιεπισκοπής και στο νοσοκομειακό μοναστηριακό ίδρυμα του Sant'Antonio di Pré, του οποίου ήταν ηγούμενος *commendatario*, έως ότου θα αποκαθίστατο η κανονική πειθαρχία στη μονή της Santa Maria della Misericordia. Έχοντας απολέσει σημαντικό μέρος των εσόδων της, πρωτίστως όμως την υποστήριξη του μοναστικού δικτύου στο οποίο ανήκε, η ανίσχυρη πλέον, φθίνουσα βενεδικτίνεια κοινότητα οδηγήθηκε αναπόφευκτα σε εξαφάνιση, ενώ η διοίκηση της εκκλησίας του ιδρύματος ανατέθηκε στο εξής σε επιτρόπους που προέρχονταν από άλλα θρησκευτικά τάγματα.⁴² Αν για όλους όσοι με τον έναν ή τον άλλο τρόπο είχαν συμβάλει στην παρακμή της, η μικρή βενεδικτίνεια κοινότητα στην πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν θεωρείτο σημαντική και ως εκ τούτου ήταν αναλώσιμη, δεν ίσχυε το ίδιο για τα κάθε άλλο παρά ευκαταφρόνητα εισοδήματά της από τις περίφημες μετοχές της τράπεζας του San Giorgio, αφού τόσο ο Σύνδεσμος όσο και οι κατά καιρούς διαχειριστές της εκκλησίας εξακολούθησαν μετά τη διάλυσή της να διεκδικούν μερίσματα από κέρδη προηγούμενων χρήσεων και εκείνα που θα προέκυπταν στο μέλλον.⁴³

Παράλληλα με τα ανδρικά κοινόβια, στον ελληνικό χώρο μετά το 1204 λειτούργησαν τουλάχιστον δύο βενεδικτίνεια ιδρύματα για γυναίκες. Πρόκειται για τις γυναικειές μονές του Αγίου Γεωργίου και της Αγίας Αικατερίνης, στον βούργο και στην πόλη του Χάνδακα, αντίστοιχα, με μακρόχρονη παρουσία και οι δύο. Η πρώτη ιδρύθηκε πριν το 1266, όπως συνάγεται από την έρευνα που διενεργήθηκε στο πλαίσιο της περιουσια-

42 Με τη διοίκηση της εκκλησίας ενεπλάκησαν κατά τον 15ο και τον 16ο αιώνα κυρίως Δομινικανοί και Φραγκισκανοί μοναχοί. Από το 1609 έως το 1673, στο κτιριακό συγκρότημα της μονής εγκαταστάθηκαν Ιησουίτες, τους οποίους διαδέχθηκαν, μετά από κενό δέκα χρόνων, το 1683, γάλλοι Λαζαριστές, βλ. V. Polonio, «Studi di storia monastica ligure», ό.π., σ. 412-421.

43 Ό.π., σ. 420-421 και L. T. Belgrano, *Documenti...*, ό.π., σ. 403-409.

κής διένεξης του λατίνου αρχιεπισκόπου της Κρήτης με το βενετικό Δημόσιο, η οποία διευθετήθηκε με τη μεσολάβηση του πάπα Κλήμη Δ΄ εκείνη τη χρονιά.⁴⁴ Οι συνθήκες θεμελίωσης της μονής παραμένουν σκοτεινές, ωστόσο απόφαση του δικαστηρίου του δούκα της Κρήτης του έτους 1314 σχετικά με την ακίνητη περιουσία της επιτρέπει να εικάσουμε ότι οικοδομήθηκε σε οικόπεδο που είχε παραχωρηθεί από το Δημόσιο για τον σκοπό αυτό. Η μονή της Αγίας Αικατερίνης στην πόλη του Χάνδακα μαρτυρείται για πρώτη φορά, τουλάχιστον με βάση τις έως σήμερα δημοσιευμένες πηγές, στη διαθήκη της Daria, συζύγου του Paolo Quirini, το 1318.⁴⁵

Μολονότι δε διασώζονται κατάλογοι με τα ονόματα των μοναχών που κατά καιρούς μόνασαν στα δύο ιδρύματα, μεμονωμένες αναφορές από διάφορες χρονικές περιόδους υποδεικνύουν ότι απευθύνονταν κυρίως στις γυναίκες των βενετικών οικογενειών του νησιού και μάλιστα των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Σε ό,τι αφορά τα μεγέθη των μοναστικών κοινοτήτων, στοιχεία διαθέτουμε μόνο για εκείνη της Αγίας Αικατερίνης, η οποία το 1462 αριθμούσε μόνον έξι μέλη. Ωστόσο, ο αριθμός αυτός δεν μπορεί να θεωρηθεί αντιπροσωπευτικός όλης της ιστορικής της διαδρομής, διότι την συγκεκριμένη περίοδο η μοναστική κοινότητα βρισκόταν σε παρακμή.⁴⁶ Η αμφιλεγόμενη ηθική και το χαμηλό μορφωτικό επί-

44 Ζ. Ν. Τσιρπανλής, «Ανέκδοτη πηγή για την εκκλησιαστική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά* 22 (1970), σ. 79-98, ειδικά σ. 88-89· του ίδιου, *Κατάστιχο εκκλησιών και μοναστηριών του Κοινού (1248-1548)*, Ιωάννινα 1985, σ. 57, για τη θέση της μονής στην περιοχή του παλαιού βούργου, βλ. σ. 97 και τον χάρτη στη σ. 102. Η αντιδικία καθολικής Εκκλησίας-βενετικής Πολιτείας τυπικά διευθετήθηκε το 1266, αλλά οι προστριβές λόγω της μη εφαρμογής των σχετικών αποφάσεων συνεχίστηκαν ως και τον 14ο αιώνα. Για την υπόθεση αυτή εκτός από τις παραπάνω μελέτες, βλ. G. Fedalto, *La chiesa latina in Oriente*, ό.π., τ. 1, σ. 331-352· S. Borsari, *Il dominio veneziano a Creta nel XII secolo*, Νάπολη 1963, σ. 15-16, 109-115.

45 S. McKee, *Wills from Late Medieval Crete 1312-1420*, έκδ., τ. 1, Ουάσινγκτον 1998, αρ. 351, σ. 461.

46 Μείωση του αριθμού των μελών των γυναικείων μονών σημειώνεται και στη βενετική λιμνοθάλασσα κατά τον 14ο και τον 15ο αιώνα, βλ. Έ. Crouzet-Pavan, «Les monastères sentinelles. Notes sur la géographie sacrée vénitienne», *Au cloître et dans le monde. Femmes, hommes et sociétés (IXe-XVe siècle)*, *Mélanges en l'honneur de Paul L'Hermite-Leclercq*, επιμ. P. Henriot και A.-M. Legras, Παρίσι 2000, σ. 161-162. Για την παρακμή των γυναικείων μοναστικών κοινοτήτων στη Βενετία, βλ. S. J. M. Foix, «I religiosi: decadenza e fermenti innovatori», *La Chiesa di Venezia tra medioevo ed età moderna*, *Contributi alla storia della Chiesa di Venezia* 3, επιμ. V. Giovanni, Βενετία 1989, σ. 156-160.

πεδο των μοναχών ως συνέπεια της χαλάρωσης των κανόνων που διήπαν τη μοναστική κοινότητα επέβαλαν τη μεταρρύθμιση του ιδρύματος, με αποτέλεσμα την ανάληψη της διοίκησής του από μοναχές του τάγματος των Δομινικανών.⁴⁷ Ενώ ως αναληθής ελέγχεται η πληροφορία αγνώστου συγγραφέα των αρχών του 17ου αιώνα ότι η διοίκηση της μονής του Αγίου Γεωργίου είχε ανατεθεί σε μοναχές του τάγματος των *Servi di Maria*, αφού στις αναφορές των ιεραρχών της Κρήτης προς την αποστολική έδρα σχετικά με την κατάσταση του λατινικού κλήρου των ετών 1637 και 1659 μνημονεύεται ως βενεδικτίνειο ίδρυμα.⁴⁸

Έως και τον 15ο αιώνα πάντως η πνευματική θρησκευτικότητα των μοναχών και το συνδεδεμένο με αυτήν χάρισμα της μεσολάβησης με το θείο, επεφύλασσε για τις δύο μοναστικές κοινότητες εξέχουσα θέση μεταξύ των πολυάριθμων θρησκευτικών ιδρυμάτων της πόλης του Χάνδακα. Ο σεβασμός που απολάμβαναν οι μοναχές και η βαθιά εδραιωμένη στην τοπική κοινωνία πεποίθηση για την ιδιαίτερη δύναμη των προσευχών τους αποτυπώνονται στα πολυάριθμα κληροδοτήματα των πιστών.⁴⁹ Σχεδόν ίσα καταμερισμένοι μεταξύ των δύο φύλων — με ελαφρά υπεροχή των γυναικών — και προερχόμενοι από όλες τις κοινωνικές ομάδες του αστικού κέντρου, αλλά και από τη μητρόπολη, οι δωρητές συνιστούν, ως προς το φύλο και την κοινωνική προέλευση, αντιπροσωπευτικό δείγμα του καθολικού πληθυσμού της κρητικής πρωτεύουσας. Ως επί το πλείστον στις διαθήκες τους κληροδοτούν διάφορα χρηματικά ποσά στις μοναχές συνήθως και των δύο ιδρυμάτων ή σε συγκεκριμένα πρόσωπα

47 Το σχετικό αίτημα της πρεσβείας των φεουδαρχών του Χάνδακα δημοσιεύει ο F. Corner, *Creta Sacra*, τ. 2, Βενετία 1755, σ. 22-24. Πρβ. H. Noiret, *Documents inédites pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380 à 1485 tirés des archives de Venise*, Παρίσι 1892, σ. 480-481.

48 G. Gerola, *Monumenti veneti nell'isola di Creta*, τ. 2, Βενετία 1908, σ. 129· M. Petta, «La chiesa latina di Creta negli ultimi anni del dominio Veneto», *Bolletino della badia greca di Grottaferrata* n. s. 22 (1968), αρ. 3 (13), 29, και αρ. 8 (27), 49.

49 Οι παρατηρήσεις που ακολουθούν βασίζονται σε δείγμα 653 δημοσιευμένων διαθηκών της περιόδου 1312-1420, από τις οποίες 102 περιέχουν κληροδοτήματα προς τα δύο μοναστικά ιδρύματα, βλ. S. McKee, *Wills from Late Medieval Crete*, ό.π., τ. 1-2, αρ. 8, 16, 17, 19, 20, 27, 34, 56, 57, 64, 69, 73, 78, 81, 120, 123, 125, 135, 141, 144, 145, 146, 153, 156, 165, 176, 182, 188, 198, 205, 206, 208, 209, 210, 218, 219, 220, 224, 225, 239, 253, 255, 256, 265, 266, 273, 275, 280, 301, 315, 317, 321, 327, 328, 329, 343, 345, 351, 352, 359, 386, 418, 425, 434, 469, 472, 492, 496, 500, 507, 517, 526, 527, 532, 536, 544, 560, 637, 644, 645, 658, 659, 660, 678, 691, 693, 696, 721, 726, 734, 736, 737, 738, 770, 772, 775, 777, 783.

που κατονομάζουν, ειδικά για να προσευχηθούν για την ψυχή των ίδιων ή προσφιλών τους προσώπων και για να ψάλλουν συγκεκριμένες ακολουθίες.⁵⁰ Σε ορισμένες περιπτώσεις διατυπώνουν συγκεκριμένες επιθυμίες, όπως να ταφούν με το μοναχικό ένδυμα του τάγματος ή να ληφθεί μέρος ώστε να παραμείνει αναμμένο ένα καντήλι επί ένα χρόνο μπροστά από την εικόνα της αγίας Αικατερίνης κ.ά. Σπανιότερα, τέλος, αφήνουν χρήματα για την ενίσχυση των ιδρυμάτων και τη συντήρηση των ναών τους. Βέβαια πρέπει να σημειωθεί ότι ούτε σε αριθμό ούτε και σε ύψος, τα κληροδοτούμενα ποσά δεν μπορούν να συναγωνιστούν τις αντίστοιχες δωρεές προς τα ιδρύματα των Δομινικανών, των Φραγκισκανών και των Ερημιτών, που κατέχουν αδιαμφισβήτητα τις πρώτες τρεις θέσεις στις προτιμήσεις των πιστών.

Οι δύο μονές, εκτός από την προφανή θρησκευτική λειτουργία που επιτελούσαν, παρέχοντας σε γυναίκες με θρησκευτική κλίση τη δυνατότητα να βιώσουν την ασκητική εμπειρία, προσέφεραν και μια πολύ σημαντική κοινωνική υπηρεσία, σε απόλυτη αντιστοίχιση με τα γυναικεία μοναστικά ιδρύματα της μεσαιωνικής Δύσης. Λειτουργούσαν ως ασφαλή καταφύγια για τις χήρες και ως χώροι εγκλεισμού για τις θυγατέρες των οικογενειών των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, οι οποίες λόγω φυσικών ή οικονομικών κωλυμάτων έμεναν εκτός της «γαμήλιας αγοράς».⁵¹ Ο όρκος της παρθενίας διαφύλασσε θεωρητικά την τιμή των οικογενειών τους από ενδεχόμενα σεξουαλικά σκάνδαλα. Στην πράξη όμως οι βεβιασμένοι εγκλεισμοί γυναικών που δεν είχαν την μοναχική έφεση, προκάλεσαν σημαντικές δυσλειτουργίες στα μοναστικά ιδρύματα, αφού οι μοναχές δυσανασχετούσαν με τις επιβεβλημένες συνθήκες διαβίωσης και αδιαφορούσαν για την τήρηση των μοναχικών όρκων. Η αυστηρότητα με την οποία η βενετική κυβέρνηση αντιμετώπισε όσους εκμαύλιζαν μοναχές στη διάρκεια του 14ου και του 15ου αιώνα δεν στάθηκε ικανή να εκριζώσει το πρόβλημα στην επικράτειά της. Παρά ταύτα, από τον 15ο

50 Τα κληροδοτούμενα ποσά κυμαίνονταν από 18 grossi έως 10 βενετικές λίρες, με συνηθέστερα τα ποσά μεταξύ δύο και πέντε υπερπύρων. Ονομαστικά αναφέρονται οι μοναχές Enida (Ninda, Nida) Dandolo από τη μονή του San Giorgio (ό.π., αρ. 19, 182, 386) και οι μοναχές Souranna, Helena Cariole του ποτέ Achioldi, Filippa Abramo (αρ. 386, 496).

51 Για τις πολλαπλές λειτουργίες των γυναικείων μοναστηριών στη μεσαιωνική Δύση, βλ. C. H. Lawrence, *Medieval Monasticism...*, ό.π., σ. 217· J. Burton, *The Monastic Order in Yorkshire 1069-1215*, Καίμπριτζ 1999, σ. 139-143· E. Power, *Medieval English Nunneries c. 1275 to 1535*, Καίμπριτζ 1922, σ. 3-41.

αιώνα και εξής τα ποσοστά εκμοναχισμού γυναικών αυξήθηκαν ραγδαία εξαιτίας της συνεχούς ανόδου του ύψους των προικιών.⁵² Το 1462, οι φεουδάρχες της Κρήτης, ανήσυχτοι για το μέλλον των υπεράριθμων ανύπαντρων θυγατέρων τους υπό την πίεση των αυξημένων οικονομικών τους υποχρεώσεων, απευθύνθηκαν στις μητροπολιτικές αρχές, ζητώντας να μεριμνήσουν για τη βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου των μοναχών και την αποκατάσταση της ηθικής τάξης στη μονή της Αγίας Αικατερίνης, ώστε να αποτελέσει κατάλληλο και ασφαλή χώρο υποδοχής για γυναίκες της κοινωνικής τους θέσης. Αποκαλυπτική της έκτασης που έλαβε προοδευτικά το φαινόμενο και στον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο είναι η αύξηση του ποσοστού των μελών της μεταρρυθμισμένης πλέον μοναστικής κοινότητας κατά 1300% στη διάρκεια του επόμενου αιώνα.⁵³

Ο βενεδικτίνειος μοναχισμός στην κοινοβιακή του μορφή προέβλεπε για τα μέλη κάθε μοναστικής κοινότητας μία κατά κυριολεξία κοινή ζωή, με βασικά χαρακτηριστικά την αποποίηση της ατομικής παρουσίας, την κοινοκτημοσύνη, το καθημερινό κοινό πρόγραμμα προσευχής, φαγητού και ύπνου.⁵⁴ Ωστόσο, η πλήρης απεμπόληση του δικαιώματος στην ιδιωτική ζωή και την προσωπική περιουσία δεν έγινε ποτέ απόλυτα αποδεκτή από τους μοναχούς και τις μοναχές, με αποτέλεσμα, προϊόντος του χρόνου, να παρατηρούνται ολοένα και συχνότερα φαινόμενα καταστρατήγησης των θεμελιωδών κανόνων της κοινοβιακής ζωής. Παρότι οι εκκλησιαστικές αρχές αποδοκίμαζαν αυστηρά κάθε είδους αποκλίσεις από τον Κανόνα, σε πολλές μονές του δυτικοευρωπαϊκού χώρου κατά τον όψιμο μεσαίωνα οι μοναχές διατηρούσαν ιδιαίτερα διαμερίσματα ή διέμεναν σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους μέσα στους κοιτώνες, δειπνούσαν

52 Για το ζήτημα της προίκας και τη βενετική νομοθεσία σχετικά με τους γάμους, βλ. St. Chojnacki, «Gender and the Early Renaissance State», *Women and Men in Renaissance Venice: Twelve Essays on Patrician Society*, Βαλτιμόρη 2000, σ. 37-42· του ίδιου, «Marriage Regulation in Venice, 1420-1535», ό.π., σ. 53-57· του ίδιου, «Dowries and Kinsmen», ό.π., σ. 132-152. Η πρακτική των βεβιασμένων εκμοναχισμών των γυναικών των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων είχε πάρει εξίσου υπερβολικές διαστάσεις την ίδια χρονική περίοδο και στη Φλωρεντία καθώς και σε άλλες πόλεις της ιταλικής χερσονήσου. Για τις μεταβολές στα μεγέθη των γυναικείων μονών στη Βενετία και την Φλωρεντία και τις αιτίες που τις προκάλεσαν, βλ. επίσης J. G. Spreling, *Convents and the Body Politic in Late Renaissance Venice*, Σικάγο 1999, σ. 19-41· S. T. Strocchia, *Nuns and Nunneries in Renaissance Florence*, Βαλτιμόρη 2009, σ. 1 κ. εξ.

53 Βλ. παραπάνω σημ. 49.

54 C. H. Lawrence, *Medieval Monasticism...*, ό.π., σ. 26-38.

χωριστά από την υπόλοιπη κοινότητα, μεμονωμένα ή σε μικρές ομάδες, κατείχαν κινητή και ακίνητη περιουσία και διαχειρίζονταν χρήματα για τις ατομικές τους ανάγκες.⁵⁵

Ανάλογες πρακτικές επισημαίνονται και στα γυναικεία βενεδικτίνεια ιδρύματα του Χάνδακα κατά την υπό εξέταση περίοδο. Ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την ατομική περιουσία και τις συνθήκες διαβίωσης των μοναχών παρέχει η διαθήκη της Bertolota monacha monasterii Sancti Georgii de burgo Candide του έτους 1344.⁵⁶ Έγγαμη με ένα γιο, η soror Bertolota αποσύρθηκε στη μονή μετά τον θάνατο του συζύγου της. Κατά την είσοδό της στο μοναστήρι άφησε σε παρακαταθήκη στην ηγουμένη το ποσό των 69 υπερπύρων, το οποίο κληροδότησε στη συνέχεια στο μοναστήρι. Αν και περιβεβλημένη το μοναχικό σχήμα, εκμεταλλευόταν έξι μικρές οικίες (sex domuncule) στον βούργο του Χάνδακα, στη συνοικία Eneleuse, που είχαν περιέλθει στην κυριότητά της από κληρονομιά, και παράλληλα είχε προσόδους από την πώληση βαρελιών κρασιού. Η περίπτωση της Bertolota δεν ήταν μοναδική, όπως συνάγεται από πωλητήριο της ίδιας περίπου χρονικής περιόδου, με το οποίο η ηγουμένη της Αγίας Αικατερίνης Agnes Colona πωλεί σε δύο αδέρφια μισό αμπέλι, που είχε κληροδοτήσει στη μονή η προκάτοχός της Helena Grisoni.⁵⁷ Εκτός από τα χρήματα που εισέπρατταν οι μοναχές από μισθώματα ή από εμπορικές δραστηριότητες, άλλη πηγή εσόδων συνιστούσαν τα ποσά που κληροδοτούνταν στα ιδρύματα με την οδηγία να τα μοιραστούν μεταξύ τους τα μέλη της μοναστικής κοινότητας ή να παραδοθούν σε συγκεκριμένα πρόσωπα.⁵⁸ Τα ποσά αυτά προορίζονταν για τις ατομικές ανάγκες των μοναχών, οι οποίες είχαν το δικαίωμα να τα διαθέσουν κατά βούληση, όπως τα λοιπά κινητά ή ακίνητα περιουσιακά τους στοιχεία. Στην περι-

55 E. Power, *Medieval English Nunneries...*, ό.π., σ. 315-340.

56 S. McKee, *Wills from Late Medieval Crete*, ό.π., τ. 2, αρ. 527, σ. 668-670 (6 Απριλίου 1344).

57 Χ. Γάσπαρης, *Franciscus de Cruce, Νοτάριος στον Χάνδακα 1338-1339*, Βενετία 1999, αρ. 388, σ. 269-270 (18 Νοεμβρίου 1338).

58 Η Cecilia χήρα του Antonio Habramo στη διαθήκη της που συντάχθηκε το 1337, μεταξύ άλλων εξέφρασε την επιθυμία να ταφεί στη μονή της Αγίας Αικατερίνης με το ένδυμα της μοναχής και κληροδότησε 12 υπέρπυρα για να τα μοιραστούν μεταξύ τους οι μοναχές και να προσευχηθούν pro anima. Το 1348, η Caterina σύζυγος του Blasius Blasii de Riva, άφησε 3 υπέρπυρα στην αδελφή της Contessa, που μόναζε στο ίδιο ίδρυμα, S. McKee, *Wills from Late Medieval Crete*, ό.π., τ. 1-2, αρ. 81 και 425. Βλ. επίσης παραπάνω υποσημ. 52.

πτωσή της Bertolota, αποδέκτες των κληρονομιαιών αντικειμένων ήταν η μονή της μετανοίας της, συγγενικά και προσφιλή της πρόσωπα.⁵⁹ Η μνεία, τέλος, της κλίνης (*lectum meum in quo ad presens iaceo*) και ενός *banchum* όπου φυλάσσονταν προσωπικά αντικείμενα της διαθέτριας καθιστά σαφές ότι οι μοναχές είχαν τη δυνατότητα να διαμορφώσουν τον ατομικό τους χώρο, φέρνοντας τα έπιπλά τους και άλλα κινητά στοιχεία στο μοναστήρι.

Στην προαναφερθείσα πρεσβεία του 1462, μεταξύ άλλων οι φεουδάρχες ζήτησαν να σταλούν τέσσερις ικανές μοναχές, οι οποίες να διαχειριστούν την αξιόλογη ακίνητη περιουσία και τα πλούσια εισοδήματα της μονής της Αγίας Αικατερίνης στο νησί της Κρήτης. Η ενασχόληση των ευσεβών γυναικών που είχαν περιβληθεί το μοναχικό σχήμα με ζητήματα οικονομικής φύσεως, μολονότι έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τους σκοπούς του ασκητικού βίου, δεν προξενεί εντύπωση γιατί συνιστούσε μια πραγματικότητα κατά τον Μεσαίωνα σε συνάφεια με την κοσμική διάσταση των μοναστικών ιδρυμάτων ως οικονομικών οργανισμών.

Κατά την περίοδο της ανοικοδόμησης, που ακολούθησε τον καταστρεπτικό σεισμό του 1303, οι μοναχές του San Giorgio de Burgo έκτισαν πάνω στην έκταση του ιδρύματος σπίτια προς εκμετάλλευσή⁶⁰ και λίγα χρόνια αργότερα παραχώρησαν τμήμα της στον ορθόδοξο ιερέα Μιχαήλ Αγαπητό έναντι ετήσιου μισθώματος 4 υπερπύρων (*terraticum*), για να οικοδομήσει εκκλησία αφιερωμένη στον Άγιο Κύριλλο⁶¹. Γύρω στα 1372, οι δύο κόρες και κληρονόμοι του κτήτορα-ιερέα προσέφυγαν στη δικαιοσύνη, ζητώντας να αναγνωρισθούν τα δικαιώματα κυριότητάς τους επί της εκκλησίας, από την οποία, όπως ισχυρίζονταν, είχαν εκδιωχθεί παράνομα με τη συμπλήρωση 28 χρόνων από την έναρξη της μίσθωσης, καίτοι η παραχώρηση του οικοπέδου ήταν στο διηνεκές (*in perpetuum*).⁶² Επειδή όμως ο κτήτορας και ο γιος του, επίσης ιερέας, ήταν βιλλάνοι του δημοσίου και, σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία, μετά το θάνα-

59 Η προσηγορία *dompna* που χρησιμοποιείται για ορισμένες από τις κληρονόμους, μια από τις οποίες αναφέρεται μάλιστα ότι υπηρέτησε τη διαθέτρια κατά την ασθένειά της, υποδηλώνει ότι ίσως επρόκειτο για μοναχές.

60 Ζ. Τσιρπανλής, *Κατάστιχο εκκλησιών και μοναστηριών*, ό.π., σ. 219-220, έγγρ. 130 (μετά τις 19 Μαρτίου 1320) και έγγρ. 131 (17 Ιουλίου 1314).

61 F. Corner, *Creta Sacra*, τ. 2, Βενετία 1755, σ. 24-28.

62 Η έξωση έγινε σύμφωνα με το έγγραφο την εποχή που δούκας Κρήτης ήταν ο Pietro Corner (1363), Με βάση τα παραπάνω η οικοδόμηση της εκκλησίας μπορεί να τοποθετηθεί γύρω στα 1335· βλ. ό.π., σ. 25.

τό τους η περιουσία τους έπρεπε να περιέλθει στο κράτος, οι ταμίες του Δημοσίου διεκδίκησαν την εκκλησία για λογαριασμό του Κοινού. Το δικαστήριο αποφάνθηκε ότι η έξωση των απογόνων του ιερέα ήταν καθόλα νόμιμη, διότι το μισθωτήριο, με βάση τα έγγραφα που είχαν προσκομίσει οι μοναχές, ήταν περιορισμένης διάρκειας. Παράλληλα, αναγνώρισε τη δικαιοδοσία τους στο ακίνητο, με το αιτιολογικό ότι ο κτήτορας δεν είχε οικοδομήσει την εκκλησία με δικά του έξοδα, αλλά με προσφορές πιστών και τη συνδρομή της μοναστικής κοινότητας.⁶³

Από όσα προηγήθηκαν γίνεται σαφές ότι επρόκειτο για υπόθεση καθαρά οικονομικού χαρακτήρα, χωρίς θρησκευτικές προεκτάσεις. Η εκκλησία του Αγίου Κυρίλλου είχε οικοδομηθεί για να εξυπηρετήσει τις θρησκευτικές ανάγκες των Ορθόδοξων της περιοχής, εν γνώσει των μοναχών και με τη βοήθειά τους, συνεπώς η έξωση των κληρονόμων του μισθωτή δεν είχε γίνει με σκοπό τη μετατροπή της σε ναό καθολικού δόγματος. Εκείνο που ενδιέφερε την ηγουμένη ήταν να αποφευχθεί το ενδεχόμενο της χρησικτησίας μετά την πάροδο 29 χρόνων και η κατά το δυνατόν καλύτερη αξιοποίηση του ακινήτου, με τη σύναψη νέας μίσθωσης με μεγαλύτερο τίμημα. Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι τα έσοδα από την εκμετάλλευση των ορθόδοξων εκκλησιών του Χάνδακα και της Παρακάνδιας υπήρξαν από τα βασικά θέματα της αντιδικίας καθολικής Εκκλησίας και βενετικού Κοινού κατά το δεύτερο μισό του 13ου και τις αρχές του 14ου αιώνα, τότε η επιδίωξη ευνοϊκότερων όρων για τη μίσθωση της εκκλησίας του Αγίου Κυρίλλου από μέρους της ηγουμένης αποτελεί τρανή απόδειξη του δυναμισμού της γυναικείας μοναστικής κοινότητας. Η συμμετοχή του ιδρύματος στους πλειστηριασμούς ακινήτων του Δημοσίου επιβεβαιώνει περαιτέρω την ενεργητικότητα των μοναχών καθώς και τις σημαντικές αποδόσεις που απέφεραν οι επενδύσεις αυτού του είδους στην Κρήτη κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας.⁶⁴

Εκτός από την εγκαθίδρυση αυτόνομων μοναστικών κοινοτήτων, δύο ακόμα τύποι βενεδικτίνειων εγκαταστάσεων επισημαίνονται στο συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο κατά την υπό εξέταση περίοδο: α) θυγατρικές μονές και β) εξαρτήματα ευρωπαϊκών μοναστηριακών ιδρυμάτων. Μολονότι στις πηγές χαρακτηρίζονται αδιακρίτως ως *priorati*, η βασική διαφο-

63 *Ο.π.*

64 Για την εκμετάλλευση των ορθόδοξων εκκλησιών του Χάνδακα και τα έσοδα μισθωτών και υπομισθωτών, βλ. Ζ. Τσιρπανλής, *Κατάστιχο εκκλησιών και μοναστηριών...*, ό.π., σ. 85-87.

ρά μεταξύ των δύο συνίσταται στο ότι τα ιδρύματα της δεύτερης κατηγορίας δεν προορίζονταν από την αρχή της λειτουργίας τους να στεγάσουν μοναστικές κοινότητες, με κοινοβιακή οργάνωση, ούτε και απέκτησαν ποτέ ανάλογα χαρακτηριστικά.

Τα δύο από τα συνολικά τρία γνωστά παραδείγματα βενεδικτινείων εγκαταστάσεων της πρώτης κατηγορίας αφορούν μονές που ανήκαν στο δίκτυο του Κλυνί. Η αρχαιότερη βρισκόταν στην Κιβωτό, νότια της Χαλκηδόνας, στον κόλπο της Νικομήδειας και είχε παραχωρηθεί στη γαλλική μονή της Charité-sur-Loire από τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄ Κομνηνό, πιθανότατα γύρω στο 1096, στο πλαίσιο της συνεργασίας των βυζαντινών αρχών με τους ηγέτες της Πρώτης Σταυροφορίας. Η μοναστική κοινότητα που εγκαταστάθηκε στο κτίριο της μονής εκδιώχθηκε στις αρχές της βασιλείας του Ιωάννη Κομνηνού από «ξένους μοναχούς», αλλά η σχετική μαρτυρία δε διευκρινίζει αν οι καταπατητές ήταν ορθόδοξοι ή δυτικοί μοναχοί. Τρία χρόνια μετά το γεγονός, ο τότε ηγούμενος του Κλυνί Πέτρος ο Ευσεβής ζήτησε με επιστολές του προς τον βυζαντινό αυτοκράτορα και τον πατριάρχη να αποκαταστήσουν την αδικία που είχε γίνει εις βάρος της Charité-sur-Loire και να φροντίσουν ώστε να της αποδοθεί το μοναστήρι. Δυστυχώς, όμως, η έκβαση της υπόθεσης δεν είναι γνωστή.⁶⁵

Σε εντελώς διαφορετικά ιστορικά συμφραζόμενα, το 1210, λίγα μόλις χρόνια μετά τη λατινική κατάκτηση της Πελοποννήσου, ο αρχιεπίσκοπος Πατρών Άντελμος⁶⁶ παραχώρησε στο αββαείο της Βουργουνδίας μία από τις παλαιότερες μονές της Αχαΐας, τη μονή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου του Γηροκομείου, που βρισκόταν στην ανατολική παρυφή των Πατρών, με όλα τα εξαρτήματά της, αξίας 2618 υπερπύρων.⁶⁷ Ο λατίνος αρχιεπίσκοπος είχε διατελέσει μοναχός της μεγάλης μονής της Βουργουνδίας,

65 J. Gay, «L'abbaye de Cluny et Byzance», *Echos d'Orient* 30 (1931), σ. 84-90.

66 Με την αμφιλεγόμενη προσωπικότητα και την περιπετειώδη δράση του λατίνου αρχιεπισκόπου Πατρών έχουν ασχοληθεί ο Δ. Α. Ζακυθνός, «Ο αρχιεπίσκοπος Άντελμος και τα πρώτα έτη της λατινικής εκκλησίας Πατρών», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 10 (1933), σ. 402-417 και πρόσφατα ο C. Schabel, «Antelm the Nasty, First Latin Archbishop of Patras (1205-CA. 1241)», *Diplomatics in the Eastern Mediterranean 1000-1300. Aspects of Cross-Cultural Communication*, επιμ. Α. D. Beihammer, Maria Parani και C. D. Schabel, Leiden 2008, σ. 92-137. Βλ. επίσης Α. Πανοπούλου, «Οι συνέπειες της Τέταρτης Σταυροφορίας στο εκκλησιαστικό πεδίο», ό.π., σ. 350.

67 Το έγγραφο της παραχώρησης εξέδωσε και σχολίασε ο L. de Mas Latrie, «Donation à l'abbaye de Cluny», *Bibliothèque de l'École des Chartes* 5 (1848-1849), σ. 308-312.

συνεπώς η δωρεά, φαινομενικά τουλάχιστον, συνιστούσε πράξη ευσέβειας και αναγνώρισης της προσφοράς της στην πνευματική του διάπλαση. Ωστόσο, όπως καταδεικνύει ο C. Schabel, τα κίνητρά του υπαγόρευσαν περισσότερο κοσμικές σκοπιμότητες, καθώς την εποχή εκείνη βρισκόταν σε αντιδικία με τους Ναΐτες για την κυριότητα τόσο της μονής του Γηροκομείου όσο και της μονής Προβατά. Σε σχέση μάλιστα με την πρώτη, τα εκκλησιαστικά δικαστήρια είχαν αποφανθεί υπέρ των τελευταίων, αλλά ο Άντελμος δεν συμμορφώθηκε προς τις δικαστικές αποφάσεις, με αποτέλεσμα το 1211 να του επιβληθεί η ποινή του αφορισμού. Πίσω από την γενναϊόδωρη παραχώρηση προς το Κλυνί και τη δωρεά, δύο δεκαετίες αργότερα, μεγάλου χρηματικού ποσού από τις προσόδους της Εκκλησίας Πατρών προς το κιστερικιανό μοναστήρι Hautecombe της Σαβοΐας, ο ίδιος μελετητής αναγνωρίζει την πάγια τακτική του αρχιεπισκόπου να εμπλέκει μεγάλους κύρους μοναστικούς οργανισμούς στη συγκάλυψη των κάθε άλλο παρά ευσεβών σχεδίων του.

Σύμφωνα με το παραχωρητήριο, η αχαιική μονή είχε την υποχρέωση να στέλνει κάθε χρόνο στο αβαείο της Βουργουνδίας ένα εξάμιτο εξαιρετικής ποιότητας, με δικά της έξοδα. Από την πλευρά τους, οι μοναχοί του Κλυνί όφειλαν να τελούν λειτουργίες επί τριάντα ημέρες μετά το θάνατό του δωρητή και των διαδόχων του για την ανάπαυση της ψυχής τους, καθώς και επιμνημόσυνες δεήσεις υπέρ των μοναχών του Γηροκομείου, μόλις θα ελάμβαναν ειδοποίηση του θανάτου τους. Επειδή ο τελευταίος όρος αποτυπώνει μια καθιερωμένη πρακτική σε ό,τι αφορά τις υποχρεώσεις των μοναχών της μητέρας μονής προς τα εξαρτηματικά ιδρύματα του δικτύου της, ο L. de Mas Latrie θεώρησε την προσθήκη του στο έγγραφο της παραχώρησης ως ισχυρή ένδειξη ότι η μονή του Γηροκομείου υιοθέτησε το τυπικό του Κλυνί. Την παραπάνω υπόθεση ενισχύει σύγχρονη σημείωση στο πίσω μέρος του εγγράφου της δωρεάς, η οποία υποδηλώνει ότι οι κλυνιακοί μοναχοί είχαν εγκατασταθεί στο μοναστήρι, έστω και προσωρινά.⁶⁸ Γιατί, επιστολή του πάπα Ονωρίου Γ' του έτους 1224 αποκαλύπτει ότι ο Άντελμος, προφανώς από εκδικητικότητα προς τους Ναΐτες, κατέστρεψε ολοσχερώς την μονή, με αποτέλεσμα να την εγκαταλείψουν οι μοναχοί που διέμεναν εκεί.⁶⁹

68 «Prioratus Sancte Marie de Ierocomata, qui situs prope civitatem Patras, in pulcro loco et ameno positus». L. de Mas Latrie, «Donation...», ό.π., σ. 311. C. D. Schabel, «Antelm the Nasty...», ό.π., σ. 107.

69 Με την επιστολή αυτή, που απεστάλη στον αρχιεπίσκοπο Αθηνών και τον Κανονι-

Τον Μάιο του 1225 ο λατίνος επίσκοπος Σητείας παραχώρησε στη γυναικεία μονή του San Marco di Ammiana της Βενετίας,⁷⁰ την ορθόδοξη μονή του Αγίου Νικολάου, που βρισκόταν στο ακρωτήριο Σίδερο (in capite Salmone), στα βόρεια παράλια της ανατολικής Κρήτης, μαζί με την ακίνητη περιουσία και όλα τα δικαιώματά της.⁷¹ Δεν είναι γνωστό ωστόσο αν οι μοναχές επεδίωξαν τη δημιουργία θυγατρικής βενεδικτίνειας κοινότητας ή αν απλώς αρκέστηκαν στην εξ αποστάσεως είσπραξη των εισοδημάτων του μοναστηριού.

Στην δεύτερη κατηγορία εξαρτηματικών ιδρυμάτων ανήκουν τα «μετόχια» που απέκτησαν οι βενετικές μονές του San Nicolò di Lido, του San Giorgio Maggiore και του San Felice di Ammiana στη βυζαντινή αυτοκρατορία και, μετά το 1204, στον λατινοκρατούμενο ελληνικό χώρο.⁷² Η δι-

κό της Κορίνθου Βερνάρδο, ο πάπας ανακοίνωσε στους ιεράρχες την καταδικαστική απόφαση σε βάρος του αρχιεπισκόπου Πατρών για κατάχρηση εξουσίας και πλήθος κακουργημάτων. Αρχικά ο Άντελμος τιμωρήθηκε με αργία ενός έτους και εγκλεισμό σε μοναστήρι για το ίδιο χρονικό διάστημα, όμως μόλις 17 ημέρες αργότερα, με νέα επιστολή του ο πάπας μετρίασε την ποινή του. Αξίζει να σημειωθεί ότι από την έρευνα που διεξήχθη διατυπώθηκαν εις βάρος του 30 κατηγορίες. Την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα επιστολή εκδίδει σε μετάφραση ο C. D. Schabel, «Antelm the Nasty...», ό.π., σ. 129-132.

- 70 Η περιοχή Ammiana στο βόρειο τμήμα της βενετικής λιμνοθάλασσας αποτέλεσε σημαντικό εκκλησιαστικό και μοναστικό κέντρο κατά τον Μεσαίωνα. Όμως, προοδευτικά εγκαταλείφθηκε λόγω των γεωλογικών μεταβολών που προκάλεσαν οι μετακινήσεις των υδάτινων μαζών, βλ. D. Busato, M. Rosso και Paola Sfamemi, *Le conseguenze delle variazioni geografiche avvenute tra il XIII ed il XV secolo su talune comunità monastiche ubicate in alcune isole della laguna nord di Venezia*, 2007 <<http://www.auditorium.info/files/CostanziaCoedAmmiana.pdf>> 3 Οκτωβρίου 2011.
- 71 G. Fedalto, *La chiesa latina in Oriente*, ό.π., τ. 1, σ. 326· του ιδίου, «La chiesa latina a Creta dalla caduta di Costantinopoli (1204) alla riconquista bizantina (1261)», *Κρητικά Χρονικά* 24 (1972), σ. 159-160· E. Orlando, «La proprietà ecclesiastica veneziana nei territori dell'impero latino», *Quarta Crociata. Venezia - Bisanzio - Impero Latino*, επιμ. G. Ortalli, G. Ravagnani και P. Schreiner, τ. 1, Βενετία 2006, σ. 268 και 270.
- 72 Για τα τρία βενεδικτίνεια μοναστικά ιδρύματα της βενετικής λιμνοθάλασσας, βλ. M. Pozza, «Per una storia dei monasteri veneziani nei secoli VIII-XII», *Il monachesimo nel Veneto medioevale. Atti del Convegno di studi in occasione del Millenario di fondazione dell'Abbazia di S. Mariadi Mogliano Veneto (Treviso), 30 novembre 1996*, επιμ. F. G. B. Trolese, Cesena 1998, σ. 17-38 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία). Η παρουσία και οι δραστηριότητες των βενετικών μονών στον γεωγραφικό χώρο της βυζαντινής αυτοκρατορίας πριν το 1204 έχουν μελετηθεί από ξένους κυρίως ιστορικούς, με διαφορετικά ερευνητικά ζητούμενα, σε μελέτες γενικές: βλ. S. Borsari, *Venezia e Bisanzio nel XII secolo. I rapporti economici*, Βενετία 1988· R.-J. Lilie, «La-

είσδυση και η εξάπλωση των βενεδικτίνειων μοναστηριακών ιδρυμάτων της λιμνοθάλασσας της Βενετίας στην περιοχή κατέστη δυνατή χάρη στην υποστήριξη των αρχών της αναδυόμενης ιταλικής ναυτικής δημοκρατίας, με αφετηρία την παραχώρηση μεγάλου τμήματος των ακινήτων της βενετικής συνοικίας στην Κωνσταντινούπολη στα τέλη του 11ου αιώνα.⁷³ Ενέργεια που υπαγορεύτηκε πρωτίστως από πρακτικούς λόγους, καθώς οι δουκικές αρχές δεν είχαν ούτε τη δυνατότητα ούτε και επιθυμούσαν να ασχοληθούν με τη διαχείριση των αξιόλογων περιουσιακών στοιχείων που είχε παραχωρήσει ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ Κομνηνός στο βενετικό Κοινό με το χρυσόβουλο του 1082.⁷⁴ Τα μοναστηριακά ιδρύματα,

teinische Kirche...», ό.π.: βλ. επίσης τα άρθρα του D. Jacoby και της Χρύσας Μαλτέζου παρακάτω στις σημ. 84 και 86· C. A. Maltezos, «Italiens propriétaires 'terrarium et casarum' à Byzance», *Byzantinische Forschungen* 22 (1996), σ. 177-191· της ίδιας, «Venetian habitatores, burgenses and merchants in Constantinople and its hinterland (twelfth-thirteenth centuries)», *Constantinople and its Hinterland*, επιμ. C. Mango και G. Dagron, Aldershot 1995, σ. 233-241. Τη δράση των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων της Βενετίας στον λατινοκρατούμενο ελληνικό χώρο μετά την Τέταρτη Σταυροφορία πραγματεύεται ειδικά η μελέτη του E. Orlando, «*Ad profectum patrie*». *La proprietà ecclesiastica veneziana in Romania dopo la IV crociata*, Ρώμη 2005. Βλ. επίσης Μαρίνα Κουμανούδη, «Η Μονή του Αγ. Γεωργίου Μείζονος (San Giorgio Maggiore) Βενετίας και οι σχέσεις της με την ελληνολατινική Ανατολή», αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Αθήνα 2006. Την ιστορία του εξαρτήματος της ίδιας μονής στην Εύβοια κατά την περίοδο της λατινοκρατίας εξετάζει, εξάλλου, σε μικρή μελέτη ο S. Borsari, «La chiesa di San Marco a Negroponte», *Medioevo greco. Rivista di Storia e di filologia bizantina numero "zero"* (2000), σ. 27-34.

73 Τον Ιούλιο του 1090, ο δόγης Vitale Falier παραχώρησε στον ηγούμενο της μονής του Giorgio Karimano και τους διαδόχους του μεγάλο μέρος της βενετικής συνοικίας στην Κωνσταντινούπολη. Λίγο νωρίτερα, άγνωστο ακριβώς τότε — πάντως όχι πριν από το 1084— είχε προηγηθεί η παραχώρηση άλλου τμήματος της συνοικίας από τον δόγη στη μονή των Βενεδικτίνων του San Nicolò στο Lido. Την ίδια εποχή, η μονή του San Nicolò κατείχε ακίνητα και δικαιώματα στο Δυρράχιο και πρέπει επίσης να έλαβε την εκκλησία του Αγίου Ανδρέα στο Δυρράχιο, την οποία όπως προαναφέρθηκε είχε παραχωρήσει ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ Κομνηνός στη Βενετία με το χρυσόβουλο του 1082. Το έγγραφο της παραχώρησης του 1090 εκδίδεται από τον L. Lanfranchi, *S. Giorgio Maggiore*, ό.π., τ. 2, αρ. 69, σ. 168-175. Βλ. S. Borsari, *Venezia e Bisanzio...*, ό.π., σ. 32, 36-37, 41· E. Orlando, *Ad profectum patrie...*, ό.π., σ. 24, σημ. 16· M. Κουμανούδη, «Η Μονή του Αγ. Γεωργίου Μείζονος...», ό.π., σ. 58-60.

74 Το χρυσόβουλο του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού προς τους Βενετούς έχει δημοσιευθεί σε: M. Pozza και G. Ravagnani, *I trattati con Bisanzio 992-1198*, Βενετία 1993, σ. 35-45, έγγρ. αρ. 2. Βλ. επίσης, S. Borsari, «Il crisobullo di Alessio I per

αντίθετα, διέθεταν την εμπειρία και, πάνω απ' όλα, τον κατάλληλο διοικητικό μηχανισμό για να ασκήσουν τον απευθείας έλεγχο των ακινήτων αυτών και να προβούν στη συστηματική εκμετάλλευσή τους. Στην ίδια λογική της αξιοποίησης του έμφυχου δυναμικού και της οργάνωσης της Εκκλησίας, εγγράφεται εξάλλου και η παραχώρηση προς το πατριαρχείο του Grado του ναού του Αγίου Ακινδύνου στην Κωνσταντινούπολη, με την κινήσή και ακίνησή του περιουσία.

Η ιδιότητα του κατόχου έγγειας περιουσίας δημιουργούσε για τη βενετική Εκκλησία και τον κλήρο τις προϋποθέσεις μιας καθαρά κοσμικής παρουσίας στην περιοχή με χαρακτήρα εξουσιαστικό, που εξυπηρετούσε τα συμφέροντα του δουκάτου, δεδομένου ότι την εποχή εκείνη εκπρόσωποι του (*legati*) επισκέπτονταν περιστασιακά και μόνο για σύντομο χρονικό διάστημα τη βυζαντινή πρωτεύουσα.⁷⁵ Επιπλέον, επειδή τα αφιερωμένα στην Εκκλησία ακίνητα ήταν αναπαλλοτρίωτα με βάση τη βυζαντινή νομοθεσία, ο κίνδυνος κατάσχεσής τους σε περίπτωση επιδείνωσης των βυζαντινο-βενετικών σχέσεων, θεωρητικά τουλάχιστον, περιοριζόταν. Σε συμβολικό επίπεδο, εξάλλου, με την παρουσία τους στην Κωνσταντινούπολη τα βενετικά εκκλησιαστικά ιδρύματα προπαγάνδιζαν τη δύναμη της πόλης των τεναγών, λειτουργώντας παράλληλα ως διαρκής υπόμνηση της προστασίας και της θεϊκής εύνοιας που απολάμβαναν οι πολίτες της. Τέλος, τα προσδοκώμενα οφέλη από την προικοδότηση των τριών μοναστηριακών ιδρυμάτων δεν περιοριζόνταν στο κοσμικό πεδίο, αλλά επεκτείνονταν στη σφαίρα του μεταφυσικού, αφού, σύμφωνα με τη θρησκευτικά προσανατολισμένη νοοτροπία των ανθρώπων του Μεσαίωνα, με την πράξη αυτή ο δόγης εξασφάλιζε τη σωτηρία της ψυχής του και τις προσευχές των μοναχών για το λαό του.

Venezia», *Annali del istituto italiano per gli studi storici* 2 (1970), σ. 111 - 131 Για τα προβλήματα χρονολόγησης του χρυσόβουλου βλ. A. Tuilier, «La date exacte du chrysobulle d'Alexis Ier Comnène en faveur des Vénitiens et son contexte historique», *Rivista di studi bizantini e neoellenici* 14 (1967), σ. 27-48· E. Frances, «Alexis Comnène et les privilèges octroyées à Venise», *Byzantinoslavica* 29 (1968), σ. 17-23· M. E. Martin, «The Chrysobull of Alexius I Comnenus to the Venetians and the Early Venetian Quarter in Constantinople», *Byzantinoslavica* 39 (1978), σ. 19-23· O. Tuma, «The Dating of Alexius's Chrysobull to the Venetians: 1082, 1084, or 1092», *Byzantinoslavica* 43 (1981), σ. 175-185. Για το ιστορικό πλαίσιο της παραχώρησης, βλ. D. M. Nicol, *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Καίμπριτζ 1988, σ. 50 κ. εξ.

75 S. Borsari, *Venezia e Bisanzio...*, ό.π., σ. 35-36.

Την ίδια περίπου χρονική περίοδο αρκετές βενετικές μονές επέκτειναν τις δραστηριότητές τους στην ιταλική ενδοχώρα, στην Ίστρια και στη Δαλματία. Η σχεδόν ταυτόχρονη επέκταση των μοναστικών ιδρυμάτων εκτός των ορίων του βενετικού δουκάτου προς τις δύο αυτές κατευθύνσεις προσγράφεται στην (κοινή ανάγκη των ανθρώπων και της Εκκλησίας να βγουν από τον περιορισμένο χώρο που μπορούσε να προσφέρει η λιμνοθάλασσα).⁷⁶ Η προβολή των βενετικών μονών προς την ενδοχώρα, τη φυσική προέκταση του γεωγραφικού χώρου της Βενετίας, αντιπροσωπεύει την παραδοσιακή ανάπτυξη του μοναχισμού που βασίζεται στη σχέση με την ύπαιθρο. Ενώ, η εξακτίνωσή τους στην ανατολική Μεσόγειο αναδεικνύει μια διαφορετική διάσταση της μοναστικής εξάπλωσης, η οποία εντάσσεται στη διαδικασία του «αποικισμού»⁷⁷, στον βαθμό που υποστηρίζεται από το εμπορικό δίκτυο της πόλης των τεναγών στην Ανατολή και συγχρόνως υποστηρίζει την ανάπτυξή του.

Υπό αυτήν την έννοια, η λειτουργία που κλήθηκαν να επιτελέσουν τα μοναστηριακά ιδρύματα της βενετικής λιμνοθάλασσας, δεν ήταν καινοτόμος. Έγινε ήδη αναφορά στη συμβολή των μεγάλων αβαιών στον αποικισμό και στην οργάνωση πρόσφατα κατακτημένων περιοχών ήδη από την εποχή του Καρλομάγνου. Προϊόντα και σύμβολα της ξένης κυριαρχίας θεωρούνται, εξάλλου, τα πολυάριθμα εξαρτήματα που απέκτησαν μονές της ηπειρωτικής Ευρώπης στην Αγγλία κατά τα χρόνια αμέσως μετά τη νορμανδική κατάκτηση (1066), χάρη σε παραχωρήσεις των νέων κυριάρχων.⁷⁸ Η διείσδυση ωστόσο των βενετικών καθιδρυμάτων τόσο

76 D. Rando, *Una Chiesa di frontiera: Le istituzioni ecclesiastiche veneziane nei secoli VI-XII*, Μπολόνια 1994, σ. 204 - 205· É. Crouzet-Pavan, *Venezia Trionfante: Gli orizzonti di un mito*, μετ. E. Pasini, Τορίνο 2001, σ. 121-126. Βλ. επίσης S. Bortolami, «L'agricoltura», *Storia di Venezia*, τ. 1: *Origini-età ducale*, επιμ. L. Cracco Ruggini, M. Pavan, G. Cracco, G. Ortalli, Ρώμη 1992, σ. 461-489· του ίδιου, «Monasteri e comuni nel Veneto dei secoli XII-XII: un bilancio e nuove prospettive di ricerca», *Il monachesimo nel Veneto...*, ό.π., σ. 52-56. Για τις κτήσεις των βενετικών μονών στην ιταλική ενδοχώρα, την Ίστρια και τη Δαλματία, βλ. M. Pozza, «Per una storia dei monasteri...», ό.π.· I. Ostojic, «Relations entre la Venise medievale et les monastères bénédictins en Croatie», *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, επιμ. A. Pertusi, τ. 1, Φλωρεντία 1973, σ. 583-598.

77 Εδώ ο όρος χρησιμοποιείται με την έννοια της δημιουργίας εμπορικών παροικιών. Βλ. Angeliki E. Laiou, «The Many Faces of Medieval Colonization», *Native Traditions in the Postconquest World*, επιμ. Elisabeth Hill Boone και T. Cummins, Ουάσινγκτον D.C. 1998, σ. 13-30.

78 D. Knowles, *The Monastic Order in England*, Καίμπριτζ²1963, σ. 134-136· J. Burton,

στην ιταλική ενδοχώρα όσο και στην βυζαντινή αυτοκρατορία διέφερε από την αντίστοιχη των φραγκικών και νορμανδικών μονών σε ένα πολύ σημαντικό σημείο: ότι προηγήθηκε χρονικά της πολιτικής και εδαφικής κατάκτησης του χώρου.

Με άξονα τις οικονομικές, πολιτικο-στρατιωτικές και θρησκευτικές εξελίξεις, η εξάπλωση των βενετικών μονών στον υπό εξέταση γεωγραφικό χώρο μπορεί να χωριστεί σε δύο φάσεις. Η πρώτη παρακολούθησε την οικονομική διεύδυση της Βενετίας στη βυζαντινή αυτοκρατορία κατά τη διάρκεια του 12ου αιώνα. Εκμεταλλευόμενες τις ευνοϊκές για τους Βενετούς πολιτικές συγκυρίες, οι βενετικές μονές όχι μόνον αύξησαν την περιουσία τους στην Κωνσταντινούπολη αλλά σταδιακά επέκτειναν τις βάσεις τους σε πόλεις και λιμάνια της περιφέρειας, τα οποία είτε παρουσίαζαν εμπορικό ενδιαφέρον για τους συμπολίτες τους είτε εντάσσονταν στους θαλάσσιους ναυτικούς άξονες, δημιουργώντας ένα δίκτυο εκκλησιών με αξιόλογη ακίνητη περιουσία. Τη γεωγραφική εξάπλωση των ιδρυμάτων προώθησαν και υποστήριξαν υλικά σε διάφορες χρονικές στιγμές οι βενετικές πολιτειακές αρχές.⁷⁹ Η ανάπτυξη ωστόσο των κατά τόπους βάσεων τους καθορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από τον δυναμισμό των ίδιων των μοναστικών κοινοτήτων, από τη βούλησή τους να διευρύνουν τους εισοδηματικούς πόρους των μοναστηριών και από την ικανότητά τους να προσελκύουν δωρεές.

Ο κατάλογος των εξαρτημάτων των μοναστηριών κατά την περίοδο αυτή περιλαμβάνει εννέα πόλεις και λιμάνια, εξαιρουμένης της βυζαντινής πρωτεύουσας. Από την άποψη της γεωγραφικής κατανομής αλλά και του είδους των εξαρτημάτων (εκκλησίες, ξενώνες, οικόπεδα, σπίτια, κα-

The Monastic and Religious Orders in Britain, 100-1300, Καίμπριτζ 1994, σ. 29-31 της ίδιας, *The Monastic Order in Yorkshire, 1069-1215*, Καίμπριτζ 1999, σ. 4-5, 45-68.

79 Με το χρυσόβουλλο του 1148 ο αυτοκράτορας Μανουήλ Α΄ Κομνηνός επικύρωσε τα παλαιότερα προνόμια των Βενετών στην Κωνσταντινούπολη και τους παραχώρησε κατοικίες, οικόπεδα και μια επιπλέον αποβάθρα, βλ. Μ. Pozza, *I trattati...*, ό.π., τ. 1, σ. 70 - 75, έγγρ. αρ. 5. Μετά την επέκταση της συνοικίας, οι βενετικές αρχές εκχώρησαν επιπλέον περιουσιακά στοιχεία στη μονή του San Nicolò di Lido καθώς και στο πατριαρχείο του Grado. Για την αύξηση της ακίνητης περιουσίας βενετικών θρησκευτικών καθιδρυμάτων στη βυζαντινή πρωτεύουσα μεταξύ των ετών 1156 και 1171, βλ. D. Jacoby, «The Venetian Quarter of Constantinople from 1082 to 1261: Topographical Considerations», *Novum Millenium, Studies on Byzantine History and Culture Dedicated to Paul Speck*, επιμ. C. Sode, και S. A. Takács, Aldershot 2001, σ. 157-158.

ταστήματα, εργαστήρια, αποθήκες, φορολογικά δικαιώματα) δημιουργείται η εντύπωση ότι τα βενετικά μοναστικά ιδρύματα λειτουργούσαν ως ένα βαθμό συμπληρωματικά, καταλαμβάνοντας το ένα σημεία του εμπορικού δικτύου που δεν εξυπηρετούνταν από εκκλησίες των υπολοίπων, αν και δεν αποκλείεται η εικόνα αυτή να είναι συμπτωματική. Έτσι, η μονή του San Nicolò μέχρι το 1187 είχε εξαπλωθεί στο Δυρράχιο, στην Κόρινθο, στον Αλμυρό και στη Ρόδο. Στην ίδια μονή ανήκαν πιθανότατα οι εκκλησίες των Βενετών στη Θήβα και τη Σπάρτη, που ήταν αφιερωμένες στον Άγιο Νικόλαο. Στη Θήβα εξάλλου διατηρούσε μικρή ακίνητη περιουσία και η μοναδική γυναικεία βενετική μονή που μαρτυρείται ότι δραστηριοποιήθηκε σε βυζαντινό έδαφος, αυτή του San Giovanni Evangelista di Torcello. Στην ίδια επισκοπή υπαγόταν η μονή του San Felice di Ammiana, η οποία κατείχε την εκκλησία του Αγίου Ανδρέα στη Ρόδο. Τέλος, η περιουσία του San Giorgio Maggiore εκτεινόταν στη Ραιδεστό, τη Λήμνο, και στον Αλμυρό.⁸⁰

Το γεγονός ότι οι βενετικές μονές κατά κανόνα επεδίωκαν να αποκτήσουν ή να οικοδομήσουν εκκλησίες στις παραπάνω περιοχές υποδεικνύει ότι εξ αρχής προβλεπόταν να αναλάβουν την ποιμαντική μέριμνα των διερχόμενων και των μόνιμα εγκατεστημένων στη βυζαντινή επικράτεια Βενετών, με τα συνεπαγόμενα, ασφαλώς, οικονομικά οφέλη. Αν και στην πράξη, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την Κωνσταντινούπολη, οι τρεις εξαρτηματικές εκκλησίες του Αγίου Νικολάου, του Αγίου Μάρκου και της Παναγίας (Santa Maria) που κατείχαν αντίστοιχα οι μονές του San Nicolò di Lido, του San Giorgio Maggiore και του San Felice di Ammiana στην

80 S. Borsari, *Venezia e Bisanzio...*, ό.π., σ. 40-41· R.-J. Lilie, «Lateinische Kirche...», ό.π., σ. 204· E. Orlando, *Ad profectum patrie...*, ό.π., σ. 22-26· Μ. Κουμανούδη, «Η Μονή του Αγ. Γεωργίου Μείζονος...», ό.π., σ. 57-70. Για τη θέση των περιοχών αυτών πάνω στους θαλάσσιους και οδικούς άξονες, βλ. Α. Avramea, «Land and Sea Communications, Fourth-Fifteenth Centuries», *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, επιμ. Α. Ε. Laiou, τ. 1, Ουάσινγκτον D.C. 2002, σ. 57-90. Για την οικονομική και εμπορική τους σημασία, βλ. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge*, τ. 1, Λειψία 1936, σ. 218-219, 243, 245-264· R.-J. Lilie, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeli (1081-1204)*, Άμστερνταμ 1984, σ. 117-128, 178-216, και σποράδην· Α. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, μετ. Ε. Σταμπόγλη, Αθήνα 1997, σ. 321-393· και πιο πρόσφατα Μ. Γερολυμάτου, *Αγορές, έμποροι και εμπόριο στο Βυζάντιο (9^{ος}-12^{ος} αι.)*, Αθήνα 2008.

περιοχή του Εμβόλου,⁸¹ λειτούργησαν ως παρεκκλήσια του βενετικού ναού του Αγίου Ακινδύνου, υπαγόμενα στην πνευματική δικαιοδοσία του βικαρίου του πατριάρχη του Grado, σε ό,τι αφορούσε δηλαδή τη φροντίδα των ψυχών και τις εκκλησιαστικές προσόδους (έσοδα από βαπτίσεις, γάμους, κηδείες, προσφορές και εισπραξή της δεκάτης).⁸² Εκτός από θρησκευτική και ψυχολογική υποστήριξη, οι βενετοί μοναχοί και ιερείς που στελέχωναν τις εξαρτηματικές εκκλησίες των μοναστηριακών ιδρυμάτων προσέφεραν πολύτιμες υπηρεσίες ως θεματοφύλακες, εγγυητές και εκτελεστές διαθηκών, ενισχύοντας τη συνοχή των άτυπων εμπορικών κοινοτήτων.⁸³

Η δεύτερη φάση της γεωγραφικής εξάπλωσης των βενεδικτίνειων μοναστηριών της βενετικής λιμνοθάλασσας συντελέστηκε στο πλαίσιο των

81 Για τους εμβόλους ή αλλιώς τις περίστυλες οδούς (στοές) της βυζαντινής πρωτεύουσας γενικά, βλ. R. Janin, *Constantinople byzantine*, Παρίσι 1964, σ. 87-94· M. Mundell Mango, «The Porticoed Street at Constantinople», *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, επιμ. Nevra Necipoğlu, Leiden 2001, σ. 29-52. Για την ανασύσταση της τοπογραφίας της βενετικής συνοικίας της Κωνσταντινούπολης μέχρι το 1261 και τα προβλήματά της, βλ. H. F. Brown, «The Venetians and the Venetian Quarter in Constantinople to the Close of the Twelfth Century», *Journal of Hellenic Studies* 40 (1920), σ. 68-88· R. Janin, *Constantinople byzantine*, ό.π., σ. 247-249, 291 κ.εξ.· C. A. Maltezou, «Il quartiere veneziano di Costantinopoli», *Θησαυρίσματα* 15 (1978), σ. 30-61· S. Borsari, *Venezia e Bisanzio...*, ό.π., σ. 31-39· P. Magdalino, *Constantinople médiévale. Etudes sur l'évolution des structures urbaines*, Παρίσι 1996, σ. 80 κ. εξ.· E. Concina, *Fondaci. Architettura, arte e mercatura tra Levante, Venezia e Alemagna*, Βενετία 1996, σ. 66-77· D. Jacoby, «The Venetian Quarter of Constantinople», ό.π., σ. 153-170· του ιδίου, «The Urban Evolution of Latin Constantinople (1204-1261)», *Byzantine Constantinople...*, ό.π., σ. 277-297.

82 Για το καθεστώς της εκκλησίας του Αγίου Ακινδύνου και των τριών μοναστηριακών εξαρτημάτων, βλ. S. Borsari, *Venezia e Bisanzio...*, ό.π., σ. 38· M. Pozza, «Le chiese veneziane intitolate a San Marco nell'Oriente mediterraneo nei secoli XII e XIII», *San Marco aspetti storici e agiografici. Atti del Convegno internazionale di studi. Venezia, 26-29 aprile 1994*, επιμ. A. Niero, Βενετία 1996, σ. 613· E. Orlando, *Ad profectum patrie...*, ό.π., σ. 69-72· του ιδίου, «Proprietà ecclesiastica...», ό.π., σ. 265-266· M. Κουμανούδη, «Η Μονή του Αγ. Γεωργίου Μείζονος...», ό.π., σ. 175-177.

83 F. Lane, *Venice: A Maritime Republic*, Βαλτιμόρη και Λονδίνο 1973, σ. 99· R.-J. Lilie, «Lateinische Kirche...», ό.π., σ. 202 - 220· D. Jacoby, «La dimensione demografica e sociale», *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima*, τ. 2: *L'età del comune*, επιμ. G. Cracco και G. Ortalli, Ρώμη 1995, σ. 702· M. Pozza, «Chiese...», ό.π., σ. 611. Για τις δραστηριότητες των ιερέων, E. Orlando, *Ad profectum patrie...*, ό.π., σ. 31-35· του ιδίου, «Proprietà ecclesiastica...», ό.π., σ. 245-248· M. Κουμανούδη, «Η Μονή του Αγ. Γεωργίου Μείζονος...», ό.π., σ. 187-201.

ιδιαίτερων συνθηκών μετά την Τέταρτη Σταυροφορία.⁸⁴ Κατά τη χρονική περίοδο αμέσως μετά την άλωση, η περιουσία των τριών μοναστηριών αυξήθηκε εκ νέου στην Κωνσταντινούπολη, με πρωτοβουλία τόσο των τοπικών βενετικών όσο και των μητροπολιτικών αρχών, καθώς, όπως έχει επισημανθεί, τα εκκλησιαστικά ιδρύματα της Βενετίας θεωρούνταν ο καθρέφτης του πολιτικού και κοινωνικού της σώματος, και ως εκ τούτου ήταν άξια κρατικής ενίσχυσης. Οι νέες παραχωρήσεις αφορούσαν, όπως και στο παρελθόν, κυρίως αστικά ακίνητα (ορθόδοξα μοναστήρια, οικόπεδα, σπίτια, καταστήματα, κήπους, αλιευτικά δικαιώματα), τα οποία γειτνιάζαν με τις εκκλησίες των τριών ιδρυμάτων στην περιοχή του Εμβόλου, ενίοτε όμως βρίσκονταν και σε διαφορετικά σημεία της διευρυμένης πλέον βενετικής συνοικίας, μέσα και έξω από τα τείχη της πόλης.⁸⁵ Η λειτουργία των μοναστηριακών παρατημάτων στην Κωνσταντινούπολη τερματίστηκε οριστικά το 1261, όταν κατά την ανακατάληψη της πόλης οι Βυζαντινοί πυρπόλησαν τη βενετική συνοικία και εκδίωξαν προσωρινά τους υπηκόους της ιταλικής δημοκρατίας, καταργώντας τα προνόμιά τους. Στην νέα, περιορισμένης έκτασης, εμπορική συνοικία που παραχώρησε ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος στους Βενετούς με το χρυσόβουλο του 1277, προβλεπόταν μεταξύ άλλων η επαναλειτουργία των εκκλησιών του Αγίου Μάρκου και της Παναγίας, ωστόσο τα διαθέσιμα στοιχεία υποδεικνύουν ότι τη διαχείρισή τους ανέλαβε το βενετικό κράτος.⁸⁶ Όσον αφορά την τύχη των παρατημάτων των μοναστηριών στην περιφέρεια, μέχρι στιγμής δεν έχουν εντοπιστεί ρητές μαρτυρίες που να καταδεικνύουν τη συνεχιζόμενη λειτουργία τους μετά τη λατινική κατάκτηση.

84 Βλ παραπάνω, σημ. 16.

85 Εκτός από τις τρεις βενεδικτίνειες μονές, κρατικές παροχές με τη μορφή ακίνητης περιουσίας έλαβαν το πατριαρχείο του Grado, το 1207, και η μονή των Κιστερκιανών του San Tommaso dei Borgognoni του Torcello, το 1212, βλ. D. Jacoby, «Venetian Quarter...», ό.π., σ. 161-166· E. Orlando, *Ad profectum patrie...*, ό.π., σ. 31-35· του ίδιου, «Proprietà ecclesiastica...», ό.π., σ. 245-248.

86 D. Nicol, *Byzantium and Venice...*, ό.π., σ. 175-201. Το ελληνικό κείμενο του χρυσόβουλου εκδίδεται από τους F. Miklosich και I. Muller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. III· Για το λατινικό κείμενο, βλ. M. Pozza και G. Ravagnani, *I trattati con Bisanzio 1265-1285*, Βενετία 1997, σ. 7. Για την εκκλησία του Αγ. Μάρκου μετά το 1261, βλ. X. A. Μαλτέζου, *Ο θεσμός του εν Κωνσταντινούπολη βενετού βαΐλου (1268-1453)*, Αθήνα 1970, σ. 68-70· E. Orlando, *Ad profectum patrie...*, ό.π., σ. 36-37.

Ενώ, όμως, η κατάλυση της βραχύβιας λατινικής αυτοκρατορίας το 1261 σηματοδότησε το τέλος της παρουσίας των Βενεδικτινών του San Nicolò di Lido και του San Felice di Ammiana στην Ανατολή, η μονή του San Giorgio Maggiore αποδείχθηκε μακροβιότερη των ομολόγων της, με τεκμηριωμένη παρουσία στον λατινοκρατούμενο ελληνικό χώρο από τον 13ο έως και τον 15ο αιώνα. Η εξάπλωση της μονής σε νέα εδάφη κατά την περίοδο αυτή εντοπίζεται κυρίως σε περιοχές υπό τον άμεσο πολιτικό έλεγχο της Βενετίας ή εντός της σφαιράς επιρροής της (Κρήτη, Εύβοια, Νάξος) και δευτερευόντως σε περιοχές άλλων δυτικών κυριάρχων με εμπορική σημασία (Θήβα).⁸⁷ Εξάλλου, σύμφωνα με αρχαιακή μαρτυρία του τέλους του 13ου αιώνα, τα περιουσιακά της συμφέροντα εκτείονταν στο Δυρράχιο, τη Σμύρνη και την Κύπρο.⁸⁸

Μολονότι η ακριβής χρονική στιγμή και οι συνθήκες της εξακτίωσης της βενετικής μονής στις παραπάνω περιοχές μας διαφεύγουν, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι σε αυτήν συνέβαλλαν καθοριστικά οι παραδοσιακοί δεσμοί του ιδρύματος με τις δουκικές αρχές, αφού η παρουσία του εκεί στην πλειονότητα των περιπτώσεων εξυπηρετούσε συγκεκριμένες

87 Σχετικά με τη διανομή των εδαφών της βυζαντινής αυτοκρατορίας μεταξύ των σταυροφορικών δυνάμεων, βλ. A. Carile, «Partitio terrarum imperii Romaniae», *Studi Veneziani* 7 (1965), σ. 125-305 διπλωματική έκδοση του εγγράφου της διανομής. Για τα προβλήματα χρονολόγησης του εγγράφου, βλ. N. Oikonomides, «La décomposition de l'empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l'empire de Nicée : à propos de la Partitio Romaniae», *XVe Congrès International d'études byzantines. Rapports et co-rapports. I. Histoire. 1. Forces centrifuges et centripètes dans le monde byzantin entre 1071 et 1261*, Αθήνα 1976, σ. 2-28. Γενικά για τις βενετικές κτήσεις στα εδάφη της πρώην βυζαντινής αυτοκρατορίας, βλ. *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. 1, επιμ. Χρύσα Μαλτέζου, Αθήνα και Βενετία 2010· G. Raneghani, «La Romania veneziana», *Storia di Venezia*, τ. 2, σ. 183-227· X. Μαλτέζου, «Λατινοκρατούμενη Ελλάδα – βενετικές και Γενουατικές κτήσεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Θ', Αθήνα 1979, σ. 244-278. Ειδικότερα, για την επιβολή της βενετικής κυριαρχίας στο νησί της Κρήτης, βλ. S. Borsari, *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo*, Νάπολη 1966· D. Jacoby, «La colonisation militaire vénitienne de la Crète au XIIe siècle: une nouvelle approche», *Le partage du monde. Échanges et colonisation dans la Méditerranée médiévale*, επιμ. M. Balard και A. Ducéllier, Παρίσι 1998, σ. 298. Λεπτομερής ανάλυση της επέκτασης της Βενετίας στο νησί της Εύβοιας παρέχει ο D. Jacoby, *La féodalité en Grèce médiévale. Les «Assises de Romanie» sources, application et diffusion*, Παρίσι και Χάγη 1971, σ. 185-211 (όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία). Βλ. επίσης S. Borsari, *L'Eubea Veneziana*, Βενετία 2007, σ. 5-20.

88 E. Orlando, *Ad profectum patrie...*, ό.π., σ. 62· M. Κουμανούδη, «Η Μονή του Αγ. Γεωργίου Μείζονος...», ό.π., σ. 84.

κάθε φορά ανάγκες της υπερπόντιας πολιτικής της Βενετίας, πρακτικές, θρησκευτικές, προπαγανδιστικές.⁸⁹ Μεταξύ του Φεβρουαρίου του 1211 και του Απριλίου του 1218, ο δόγης Pietro Ziani, εφαρμόζοντας το σχήμα που είχαν ακολουθήσει οι προκάτοχοί του στην Ανατολή, παραχώρησε στη μονή του San Giorgio Maggiore την εκκλησία του Αγίου Μάρκου, γύρω από την οποία αναπτυσσόταν η περιουσία του βενετικού κράτους στη Χαλκίδα. Το εξάρτημα της μονής στον Χάνδακα, αποτελούμενο από εκκλησία αφιερωμένη στον Άγιο Γεώργιο και κτιριακό συγκρότημα με κατοικίες, αποθήκες και καταστήματα, πάνω στην κεντρική αρτηρία της πόλης, σε μικρή απόσταση από το λιμάνι, μαρτυρείται για πρώτη φορά το 1251. Μια εικοσαετία αργότερα, το 1270, η μονή εμφανίζεται να κατέχει φερώνυμη εκκλησία στη Θήβα, πόλη σε σταυροδρόμι χερσαίων εμπορικών αρτηριών και σταθμός των βενετών εμπορών από τα τέλη του 11ου αιώνα. Τέλος, το 1464, ο δόγης Cristoforo Moro αναλαμβάνει να μεσολαβήσει στη χήρα του δούκα του Αιγαίου Πελάγους ώστε να επιστραφεί στους μοναχούς η εκκλησία του Pantiphoti στο νησί της Νάξου, που στο μεταξύ είχε περιέλθει στη δικαιοδοσία του επισκόπου Σμύρνης.⁹⁰

Στους νέους τόπους εγκατάστασης, ο κύριος όγκος της περιουσίας του μοναστηριού βρισκόταν και πάλι εντός του αστικού κυττάρου, συγκεντρωμένος γύρω από τις εξαρτηματικές του εκκλησίες. Σε αντίθεση όμως με τη προηγούμενη περίοδο, στα περιουσιακά του στοιχεία προστέθηκαν τώρα καλλιεργήσιμες γαίες, ελιές, αμπέλια, βοσκότοποι και δασικές εκτάσεις, για τα οποία ωστόσο δεν διαθέτουμε αναλυτικές πληροφορίες. Η εκκλησία του Αγίου Μάρκου στην Εύβοια κατά την περίοδο πριν ακόμα το νησί περάσει στον άμεσο πολιτικό έλεγχο της Βενετίας, και αυτή του Αγίου Γεωργίου στη Θήβα διατήρησαν τον «εθνικό» τους χαρακτήρα. Στην Κρήτη, από την άλλη, η μονή του Αγίου Γεωργίου λειτούργησε ως ενοριακός ναός, υπαγόμενος στην λατινική Αρχιεπισκοπή του νησιού. Καμία ωστόσο δεν κατόρθωσε να προσελκύσει τις προσφορές των πιστών, οι οποίες διοχετεύτηκαν στα επαιτικά τάγματα και σε άλλα λατινικά εκκλησιαστικά ιδρύματα των ίδιων περιοχών.⁹¹

89 Για τις σχέσεις της μονής με τις δουκικές αρχές, ό.π., σ. 17-52.

90 E. Orlando, *Ad profectum patrie...*, ό.π., σ. 25-27, 75, 79, 83· του ιδίου, «Proprietà ecclesiastica...», ό.π., σ. 241-242, 270· M. Κουμανούδη, «Η Μονή του Αγ. Γεωργίου Μείζονος...», ό.π., σ. 76-78, 81-84.

91 E. Orlando, *Ad profectum patrie...*, ό.π.· του ιδίου, «Proprietà ecclesiastica...», ό.π., σσ. 261-263· M. Κουμανούδη, «Η Μονή του Αγ. Γεωργίου Μείζονος...», ό.π., σ. 191-195.

Η μεγάλη απόσταση ανάμεσα στη μητέρα μονή και τα εξαρτήματά της, η γεωγραφική διασπορά και η ποικιλία των τελευταίων επέβαλαν την υιοθέτηση ενός, παγιωμένου στον δυτικοευρωπαϊκό χώρο, συστήματος διαχείρισης που ενοποιούσε τα κατά τόπους διαφορετικά μεγέθη.⁹² Η παρουσία των μοναστηριών οργανώθηκε με άξονα τις εξαρτηματικές εκκλησίες και η διαχείρισή της ανατέθηκε σε μέλη της μοναστικής αδελφότητας, που συχνά ήταν χειροτονημένοι ιερείς, ή εναλλακτικά σε επικαρπωτές, κληρικούς και λαϊκούς, έναντι ετήσιας εισφοράς. Ο δεύτερος τρόπος εκμετάλλευσης, που επικράτησε σταδιακά από τον 13ο αιώνα, αφενός απάλλασσε τα ιδρύματα από το βάρος της διαχείρισης των απομακρυσμένων εξαρτημάτων τους, εξασφαλίζοντας στους μοναχούς σχετικά προβλέψιμα έσοδα, και αφετέρου περιόριζε τον κίνδυνο χαλάρωσης της μοναστικής πειθαρχίας, αφού τα μέλη της μοναστικής κοινότητας δεν εγκατέλειπαν τη μητέρα μονή. Σε ό,τι αφορά ειδικά τη μονή του San Giorgio Maggiore, μετά τα τέλη του 14ου αιώνα διαφαίνεται η τάση για ανάθεση της διαχείρισης των εξαρτημάτων της, στην Κρήτη και στην Εύβοια, σε άτομα προερχόμενα από τις τοπικές κοινωνίες, τα οποία προφανώς ήταν εξοικειωμένα με τις συνθήκες της περιοχής και γνώριζαν την τοπική αγορά των ακινήτων.

Συνηθέστερη μορφή παραχώρησης των μοναστηριακών εξαρτημάτων υπήρξε η μίσθωση περιορισμένης διάρκειας, με ανώτατο όριο τα 29 χρόνια, για την αποφυγή της χρησικτησίας. Οι βραχυπρόθεσμες μισθώσεις (από τρία έως και εννέα χρόνια), που υιοθετήθηκαν από τη μονή του San Giorgio στη διάρκεια του 15ου αιώνα, παρείχαν θεωρητικά μεγαλύτερη ευελιξία στην επιλογή των ενοικιαστών καθώς και τη δυνατότητα συχνότερης αναπροσαρμογής των μισθωμάτων, αν και η δυνατότητα αυτή δεν φαίνεται ότι αξιοποιήθηκε τελικά. Η γεωγραφική διασπορά των εξαρτημάτων και η απόστασή τους από την έδρα του μοναστηριού εκ των πραγμάτων δεν ευνοούσε την άσκηση συστηματικού ελέγχου εκ μέρους των μοναχών. Τα προβλήματα αυτά πρέπει ασφαλώς να επιδεινώθηκαν λόγω της μακροχρόνιας σοβαρότατης κρίσης στη οποία περιήλθε το βενετικό μοναστήρι γύρω στις αρχές του 15ου αιώνα. Ήδη όμως την εποχή εκείνη

92 Για τη διαχείριση της παρουσίας των εξαρτημάτων των βενεδικτίνειων μονών της Βενετίας στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βυζαντινής και λατινικής κυριαρχίας, βλ. E. Orlando, *Ad profectum patrie...*, ό.π., σ. 60-66, 82-87· του ιδίου, «Proprietà ecclesiastica...», ό.π., σ. 261-3· M. Κουμανούδη, «Η Μονή του Αγ. Γεωργίου Μείζονος...», ό.π., σ. 123-174.

είχε εκλείψει το εξάρτημα του μοναστηριού στη Θήβα,⁹³ ενώ η εκκλησία του Pantiphoti στη Νάξο δεν πρέπει να επιστράφηκε ποτέ στη μονή, γιατί το 1497 βρισκόταν σε χέρια ορθόδοξων μοναχών.⁹⁴

Η άθλια κατάσταση της ακίνητης περιουσίας των εξαρτημάτων του μοναστηριού στην Κρήτη και την Εύβοια, επανερχόμενο θέμα στα έγγραφα της εποχής, υποδεικνύει ότι οι επικαρπωτές αμελούσαν τις συμβατικές τους υποχρεώσεις τους ή προέβαιναν μόνο σε επιφανειακές εργασίες συντήρησης και ανακαίνισης, επωφελούμενοι προφανώς από την απουσία ελεγκτικού μηχανισμού. Λίγο πριν από τα μέσα του 15ου αιώνα, στο πλαίσιο της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας που είχε ξεκινήσει ο ηγούμενος Giovanni Michiel υπό την επίδραση του Ludovico Barbo και του νεοσύστατου Συνδέσμου της Santa Giustina, αποφασίστηκε η αναδιάρθρωση της έγγειας περιουσίας της μονής, μέσω της εκποίησης των εξαρτημάτων της στις υπερπόντιες αποικίες της Βενετίας και της επένδυσης των χρημάτων στην αγορά ακινήτων στην ιταλική ενδοχώρα, όπου η πρόσφατη επέκταση της βενετικής κυριαρχίας είχε δημιουργήσει ευνοϊκές προϋποθέσεις για την ανάπτυξη των βενετικών μοναστηριακών ιδρυμάτων. Η στροφή προς την ενδοχώρα υπαγορεύτηκε καταρχάς από οικονομικούς λόγους, αλλά ταυτόχρονα εξυπηρετούσε πολιτικές σκοπιμότητες, καθώς εκείνη την εποχή η Βενετία επεδίωκε να ισχυροποιήσει την παρουσία της στην περιοχή. Αντιθέτως, η επίλυση των χρόνιων προβλημάτων που αντιμετώπιζαν τα εξαρτήματα του μοναστηριού στην Κρήτη και την Εύβοια απαιτούσε σημαντικές επενδύσεις που λόγω του επερχόμενου οθωμανικού κινδύνου δεν αποκλείεται να θεωρούνταν μακροπρόθεσμα επισφαλείς.⁹⁵

Η εκποίηση ωστόσο της μοναστηριακής περιουσίας αποδείχθηκε δύσκολη υπόθεση. Δέκα οκτώ χρόνια μετά από την απόφαση για τον τερματισμό της λειτουργίας των υπερπόντιων εξαρτημάτων της μονής του San Giorgio, τον Αύγουστο του 1453 οι μοναχοί πώλησαν ορισμένα ακίνητα της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στον Χάνδακα στον βενετό ευγενή

93 Η τελευταία μνεία της εξαρτηματικής εκκλησίας της μονής στη Θήβα βρίσκεται σε έγγραφο του 1340, με το οποίο ο ηγούμενος του San Giorgio ανέθεσε τη διοίκηση του ναού στον μοναχό Moreto· επιτομή του εγγράφου δημοσιεύει ο E. Orlando, *Ad profectum patrie...*, ό.π., αρ. 102, σ. 175. Βλ. επίσης Μ. Κουμανούδη, «Η Μονή του Αγ. Γεωργίου Μείζονος...», ό.π., σ. 103.

94 Ό.π., σ. 115-116.

95 E. Orlando, *Ad profectum patrie...*, ό.π., σ. 111-113. Βλ. επίσης Μ. Κουμανούδη, «Η Μονή του Αγ. Γεωργίου Μείζονος...», ό.π., σ. 39-84, 169-172.

Vitale Dandolo.⁹⁶ Το σύνολο του τιμήματος δεν είναι γνωστό. Όμως, από επιστολή του Dandolo προς τον ηγούμενο του μοναστηριού συνάγεται ότι κατέβαλε το ποσό μέσα σε διάστημα ενός χρόνου, σε δύο τουλάχιστον δόσεις, η μία από τις οποίες ήταν ύψους 200 δουκάτων.⁹⁷ Τον Απρίλιο του 1478, ο γιος του Vitale Dandolo, Andrea, πώλησε σπίτια και αποθήκες που βρίσκονταν κοντά στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στον κρητικό ευγενή Marino Cloza.⁹⁸ Άγνωστο ακριβώς πότε, πιθανότατα την ίδια περίοδο, η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου περιήλθε στο τάγμα των Ερημιτών του Αγ. Αυγουστίνου.⁹⁹ Στην Εύβοια αντίθετα φαίνεται ότι η μονή δεν κατόρθωσε να βρει αγοραστές για την περιουσία της στο νησί πριν το 1470. Η άλωση της Χαλκίδας από τους Οθωμανούς σήμανε το τέλος της βενετικής κυριαρχίας στο νησί της Εύβοιας και μαζί με αυτήν της παρουσίας των Βενεδικτίνων του San Giorgio Maggiore στην ελληνολατινική Ανατολή.

96 Τον Ιούνιο του 1453, ο πάπας Ευγένιος Δ' έδωσε εκ νέου άδεια για την πώληση της έγχειας περιουσίας του μοναστηριού, βλ. F. Corner, *Ecclesiae Venetae...*, ό.π., τ. 8, σ. 269-270.

97 Archivio di Stato di Venezia, San Giorgio Maggiore, b. 121, proc. 516 (16 Νοεμβρίου 1453).

98 Ζ. Τσιρπανλής, *Κατάστιχο εκκλησιών και μοναστηριών του Κοινού (1248-1548)*, αρ. 246, σ. 310-311. Για τις οικογένειες Venier, Corner και Dandolo στην Κρήτη, βλ. S. McKee, *Uncommon Dominion: Venetian Crete and the Myth of Ethnic Purity*, Φιλαδέλφεια 2000, και για τον 16ο αιώνα, βλ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, «Έρευναι εν Βενετία», *Θησαυρίσματα* 5 (1968), σ. 45-118.

99 Βλ. F. Corner, *Creta Sacra*, τ. 2, Βενετία 1755, σ. 19· G. Gerola, *Monumenti veneti...*, ό.π., τ. 2, σ. 121.